

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1   **1937**
KUUETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRÜS / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel. Fr. Puksoo	1
Vene-Inglise suhted Vene-Jaapani sõja taustal. Lemmit Mark	11
Põhja-Eesti maakoguduste pastorite majanduslikust seisundist XVII sajandi lõpul. E. Blumfeldt	23
Arvustused (A. Süvalep, Narva ajalugu I — O. Liiv; Jul. Bleyer, Postiajaloolisi katkendeid rootsi ajastust, seotud Eesti- ja Liivimaaga — P. Tarvel; O. Liiv, Die Wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts I — H. Sepp)	34
Varia	42

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Alustades oma 16. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1937. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishiind: 2 kr. 40 s.** aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülje — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, prof. H. Kruus, mag. M. Schmiedehelm, dr. H. Sepp, prof. P. Tarvel, dr. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel.

Esimesed Tallinna trükkalid Christoph Reusner ja Heinrich Westphal¹ ei olnud eriti huvitatud raamatute levitamisest, sest nad ei esinenud kirjastajaina, vaid leppisid peamiselt ametlike publikatsioonide ning juhukirjade trükkimisega. Küll püüdis nähtavasti sinnapoole Ch. Reusner, kes Stokholmis kuningliku trükkalina evis luba ka raamatukauplemiseks ja kes oli nimetatud üldse esimeseks Rootsi privileeeritud raamatukauplejaks, nagu selgub ta aprillis 1637 esitatud palvest Tallinna raele eesõiguse saamiseks kooliraamatute kirjastamiseks. Sellest ei tulnud aga midagi välja, sest sellist privileegi võisid anda ainult võimud Stokholmis, ning pealegi suri Chr. Reusner sama aasta augustis².

Kui aga Tallinna gümnaasiumi järjekorras kolmandaks trükkaliks sai Adolph Simon, püüdis ta ka raamatuid levitada. See asjalu ei meeldinud aga Tallinna raamatuköitjatele Severin Thomasele ning Hinrich von Jürgky'le, kes pidasid oma ainuõiguseks siin nagu mujalgi raamatute müütmist, mille tagajärjel tekkis trükali ja raamatuköitjate vaheline protsess, mis väiksemate vaheaegadega kestis 10 aastat, kuni Simoni surmani.

Esitagem kõigepealt mõningaid eluloolisi andmeid protsessitegelaste kohta. Adolph Simon, pärit Hannoverist, abiellus endise trükali H. Westphali lesega ja sai sel teel 1645. a. Tallinna gümnaasiumi trükkaliks. Sama aasta 24. novembril võeti ta vastu Tal-

¹ Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu, Tallinn 1933, lk. 55—58.

² *Ibid.*, lk. 56.

linna kodanikuks. Ta oli üldse energilisemaid Tallinna raamatutööstuse esindajaid, trükkides, kirjastades ning müütades hulga teoseid, muuseas ka eestikeelseid. Tema halb iseloom oli ka ta surma põhjuseks, sest ta langes märtsis 1675 maanõunik Tiesenhausen'i poja käe läbi. Raamatukõitja Severin Thomas (ka Tomas, Thomass, Thomson, Thomasson, Thomassen) sai Tallinna kodanikuks 1665. a., olles pärit Koldingist Jüütimaal³. Testamendiga⁴ pärandab ta oma varanduse abikaasale, jättes selle hoolealuseks ka tütre tütre, kellele kohustab maksma abiellumise puhul 100 rtl., ning kohustades ülal pidama õpilast Johann Wellerus't kahe aasta jooksul, kuni see saab raamatukõitja selliks. Peale selle pidi ta lesk korraldama arved Amsterdami raamatukaupleja Hinrich Pecks'iga, kellelt Thomas oli tellinud raamatuid⁵. Ta maeti augustis 1680. Raamatukõitja Hinrich von Jürgky (ka Jürgkey, Jürgk, Jüreck, Jörg), Madise kirikuõpetaja poeg Harjumaalt, sai Tallinna kodanikuks 1663. a. Ta töötas rae kantsleis ning rae bibliotekaarina, kuid halvatuse tõttu muutus töövõimetuks 1674. a. Sel põhjusel annab raad talle 1682. a. peale ülalpidamiseks 2 tunni rukkeid ning 2 tunni otri ning 1691. a. 3 tunni rukkeid⁶.

Arvamused⁷, et Jürgky olevat olnud peale selle ka trükikaliks Tallinnas, pole millegagi põhjendatud. Küll oli ta abikaasa Dorothea Balhorn kuulsa Lüübeki trükkali sugulane, kuid Lüübeki trükiprivileeg ei kehtinud Rootsi provintside ja sellega Tallinnaski. Pealegi tekib küsimus, milleks siis Tallinna raad soovitas trükikoja asutamist Lorenz Jauch'ile, kui samal ajal peale H. Westphali oleks linnas trükikalina töötanud H. Jürgky?

1663. a. palub Ad. Simon raelt luba raamatulao avamiseks, kuid raad lükkab tagasi palve raamatukõitjate vastuseismisel, sest trükikalil polevat olnud varemini säärast eesõigust ning selleks vajatakse kuninglikku privileegi. Paar aastat hiljem kordab Simon uuesti palvet⁸ põhjendusega, et kuna tal „raha- ning toidusevaesel ajal“ ei avanenud võimalust isiklikult reisida Stokholmi, siis püüdnud ta

---

³ Nende andmete kui ka S. Thomas'i surma daatumi eest võlgnen tänu dr. H. Weissile.

⁴ TLA, B. N. 2. S. Thomasi testament 6. VII 1680.

⁵ XVII saj. olid Madalmaad rahvusvahelise kuulsusega raamatukaupluse keskuseks ning eriti Amsterdam, kellega ärilisi sidemeid oli teiselgi Tallinna raamatukõitjal P. Tielmanil. Nähtavasti tuleb siin arvestada asjaolu, et S. Thomas kui ka P. Tielman olid mõlemad pärit Taanimaalt, kuna teised raamatutööstuse esindajad siirdusid Tallinna Saksamaalt.

⁶ TLA, B. f. H. Jürgky palved raele, prod. 23. I 1691; 9. X 1692.

⁷ O. Greiffenhagen, Zur Geschichte des ältesten Zeitungs- und Druckereiwesens in Estland. Beiträge z. Kunde Estlands, IX (1923), lk. 134; Joh. v. Eckardt, Beiträge zur Geschichte des deutsch-baltischen Zeitungswesens, Ludwigshaven R. ä. 1929.

⁸ TLA, B. f. 7. Ad. Simoni palve raele, prod. 15. VIII 1665.

saada privileegi kirjastamiseks, trükkimiseks ning avaliku raamatulao pidamiseks kuberner B. Horni kaudu. Et viimane olevat aga teatanud, et luba ainult raamatukauplemiseks võivat anda ka raad, siis Simon palubki viimast, ning lisaks veel, et raamatukauplejail ei võimaldataks kalendreid sisse tuua välismaalt. Ta märgib lõppeks, et kui raamatukõitjad seisavad kõidetud raamatute müümise privileegi andmise vastu, siis miks nad ei kaevanud Riia raamatukaupleja peale, kes mineval talvel kauples Tallinnas kõidetud raamatutega ning kellelt nad ise ostsid kooli- ning palveraamatuid⁹. Raad siiski võimaldas Simonile raamatulao avamise, kuid ainult kõitmata raamatutega kauplemiseks. Kalendrite küsimus lükatakse edasi asja tähtsuse tõttu, sest need olid kõige levinumaks ja kõige tulutoovamaks raamatuturu artikliks, mida omas vastulauses toonitavadki Thomas ning Jürgky. Kuid Thomase reisu tõttu Lüübekisse, et sealt osta kalendreid, lubavad nad üksikasjalisi andmeid esitada hiljemini. Seni aga nende arvates tuleks keelata Simonil suurte kalendrite trükkimine, et välismaalt kaostatavad kalendrid ei muutuks neil makulatuuriks¹⁰. Hiljemini raamatukõitjad annavadki seletuse¹¹, et ainult Riia trükkalil olevat privileeg kõidetud raamatutega kauplemiseks¹², teistel mitte. Raamatukõitjad aga evivad kõikjal eesõigust kõidetud raamatute müütamiseks. Et Thomas oli Lüübekist sisse toonud 100 suurt ja 1500 väikest kalendrit, siis paluvad nad omalt poolt, millega ka raad nõustus, et võõrastel raamatukauplejatel lubataks peatuda Tallinnas ainult piiratud ajal — nimelt suvel, et rehkenduseõpetajal keelataks müüa rehkenduse-, kirjutuse- ning kooliraamatuid, et raad sunniks raamatukõitjat Erich Andersoni¹³ ühinema nendega kutsehuvide kaitsel, ja et keelataks kalendrite müümine poodidest. Peamiselt olid need raua- ning siidipoodnikud, kes võisid teha Tallinnas suurt konkurentsi raamatukõitjatele kalendrite müümise alal, nagu see toimus Riiaski¹⁴.

Tallinnas juba 1633., 1642. ning 1646. a. juhivad trükkal ning raamatukõitjad tähelepanu viimasele asjaolule¹⁵, kuid raad ei arvestanud nende soove, kuigi nad lisasid, et Rootsis ning Saksamaal ei olevat see poodnikel samuti kuski lubatud¹⁶. Selle tõenduseks

⁹ Riia trükkal H. Bessemesser kirjastas omal kulul kooli- kui ka kiriku-raamatuid. Vrd. A. Buchholtz, *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1585—1888*, Riia 1890, lk. 34.

¹⁰ TLA, B. f. 7. Raamatukõitjate palve raele, prod. 18. VIII 1665.

¹¹ *Ibid.* Palve raele, prod. 7. XI 1665.

¹² A. Buchholtz, *op. cit.*, lk. 344—345.

¹³ Fr. Puksov, *op. cit.*, lk. 124.

¹⁴ A. Buchholtz, *op. cit.*, lk. 115—116.

¹⁵ TLA, B. f. 6 ja 30. Raamatukõitjate J. Weiss'i ning J. Pfister'i palve raele 4. II 1642.

¹⁶ TLA, B. f. 1. Raamatukõitjate supliik 1646. Kõikide tsunftide kaebused tsunftijäneste vastu.

esitavad nad Lüübeki raamatukaupleja ja raamatukõitja Andreas Hoffmann'i kirja. Sellest kirjast selgub muuseas, et keegi poodnik olevat temalt soovinud osta 18 tosinat kalendreid Tallinna jaoks¹⁷.

Lõppeks detsembris 1665 raad loob kindlad piirid raamatukauplemise üksikute alade vahel Tallinnas¹⁸. Seni kui kellelegi pole antud erilist privileegi täieliku raamatulao pidamiseks, jäi esialgselt trükkalile ning raamatukõitjaile õigus üheväärselt võraste raamatukauplejatega müütada lahtisi poognaid ning kõitmata raamatuid. Kõidetud raamatutega võisid kaubelda ainult raamatukõitjad, mille juures neid antikvaarseid eksemplare, mida raamatukauplejad omandasid tavaliselt eraisikute raamatukogudest (Bibliotheken), oli luba müütada ka raamatukauplejail raamatukõitjate kõrval. Ka jäi raamatukõitjate ainuõiguseks igasuguste kalendrite levitamine, ning isegi Simonil keelati võraste kalendrite trükkimine, et mitte kahjustada raamatukõitjate ning „mathematicus“ Himseliuse¹⁹ äri. Ka poodnikel ning raamatukauplejail oli kalendrite müük täiesti keelatud. Selle eest kohustusid raamatukõitjad rahuldama linna ning maad kodumaiste väikeste ning suurte ning välismaiste suurte kalendritega, nõudes tasu suure kalendri eest mitte üle 12 marga, keskmise eest kuni 10 margani ning pisikese eest kuni 6 öörini. Lisaks kõigele sellele määrati Simonile 12-riigitaalne karistus, sest ta oli tarvitanud oma kirjades raele väiklasi sõimusõnu raamatukõitjate kohta. Selle rae otsusega saavutasid raamatukõitjad suure eesõiguse, mille juurde jäi raad püsima ka mõni aasta hiljemini, kui Simon uuesti palus luba müüa kõidetuna vähemalt neid teoseid, mida ta ise kirjastas²⁰.

Viimase otsuse kohaselt, kuna tal keelati kõidetud raamatute müütamine, oli Simon nõus neid Thomasele üle andma omast laost odava hinna eest. Thomas toimetaski nende teoste ülevaatamist 6. III 1669 advokaat Magnus Derlinuse ning ühe teise isiku juuresolekul, kusjuures teosed laoti kapist lauale üksteise kõrvale. Sel korral ostja ei määranud kindlat hinda, vaid lubas seda teha mõne päeva järel²¹.

Kuid lubadusele vaatamata jäid raamatud üldse üle võtmata, millest Simonile olevat tekkinud suur kahju. Alles nüüd saabus rahu raamatutööstuse esindajate keskele Tallinnas, kuid ainult mõneks aastaks, kuni Simon privileegi sai Rootsi eestkostevalitsuselt 11. VII

¹⁷ TLA, B. f. 6 ja 30. Raamatukõitjate supliik, prod. 6. VII 1642.

¹⁸ TLA, B. f. 7. Extractum Protocollij Senatus Reval. 8. XII 1665.

¹⁹ Gebhard Himselius oli gümnaasiumi matemaatikaprofessoriks ja linnaarstiks ning koostas Tallinna kalendreid.

²⁰ TLA, B. f. 7. Extractum Protocollij Senatus Reval. 15. IX 1668.

²¹ TLA, B. i. 101. Lisa A. Simoni supliigile, prod. 24. III 1674.

1672²². Sellega keelati järele trükkida ning müüa terves Rootsi riigis ja niiviisi ka selle provintsidest kõiki neid teoseid, mis trükiti Simoni, tema laste ning pärijate poolt, ning lubati talle pidada avalikku raamatukauplust köidetud ning köitmata raamatutega. Selle korralduse vastu eksijalt pidi konfiskeeritama trükitud eksemplariid, ning privileegi vastu eksija pidi langema 200 rtl. suuruse trahvi alla, millest pool pidi minema A. Simoni ning tema laste kasuks, teine pool riigile. See privileeg on sisult võrdne Riia trükkalile Heinrich Bessemesserile 1664. a. antud privileegiga.

Simon palus raadi kinnitada mainitud privileeg ning teda kaitseda köidetud kui ka köitmata raamatute müümisel²³. Küsimuse otsustamine rae poolt lükati aga edasi kindralkuberner Horni kirja alusel, kuni tema tagasitulekuni Tallinna. Seni aga pidi Simon täielikult loobuma köidetud raamatute müügist 1665. ning 1668. a. rae otsuste kohaselt. Kuid Simon ei hoolinud palju rae keelust ja uuesti astuvad lahinguväljale raamatuköitjad, mainides, et Simon olevat privileegi saanud, ilma et ta oleks tähelepanu juhtinud rae otsusele. Pealegi ei olevat ta privileegi trükkida lasknud ning ei olevat seda saatnud tutvumiseks Thomasele, mille tõttu näib kahtlane olevat, kas ta üldse mingit eesõigust omab²⁴.

Nüüd püüdis Simon määrusest mööda hiilida ning sõlmis lepingu kolmanda raamatuköitjaga Jochim Weiss nooremaga, kes ei võtnud osa protsessist. Aasta tagasi oli Weiss üürinud väikese poe „saia-kangis“ Johann Dellingshausen'i käest. Siia poodi pidi Simon asetama temal leiduva valiku köitmata raamatuid ning ka „Wöchentliche Post-Zeitung'i“, mida ta kavatses välja andma hakata²⁵. Peale selle lubas ta Weissile igast tema kirjastusel ilmunud teosest 6 köitmata eksemplari, väiksemaist aga (nagu aabitsad jne.) 12 või rohkem, millistest see omakord pidi köitma 3 tükki „valgelõikes ning korduaani“, 2 eksemplari „kuldjoonlõikes“ ning 1 eksemplar „täielikult kullatud kõverttempli abil“. Müüdüd eksemplaridest hinnast pidi saada trükkal endale ühe poole ning raamatuköitja teise. Peale selle kohustus Simon muretsema neid teoseid, mida ta ise ei kirjasta, nagu grammatikaid, sõnastikke, ladina ja saksa evangeeliume, „vestiibleid“ (algõpiraamat) ning teisi tavalisi teoseid, ning nende müügihinnast pidi ta saada poole endale. Mahukamate teoste puhul aga, nagu piiblid, postillid ning suuremad kooliraamatud (nagu Neu-

---

²² ERKA, ERKka, nr. 356. Privileegi trükikoopia lisana S. Thomasi supliigile kindralkubernerile, prod. 28. IX 1674.

²³ TLA, B, f. 6 ja 30. A. Simoni palve raele, prod. 10. VI 1673.

²⁴ *Ibid.* S. Thomasi supliik prod. 26. VIII 1673.

²⁵ Väga huvitav mõte ajalehte välja anda, sest Baltimail sellal veel ühtegi ei olnud. Simon seda siiski ei teostanud ning Tallinn sai esimese ajalehe „Revalische Post-Zeitung'i“ alles 1689. a. Vrd. A. Winkler, *Aus der Frühzeit des Estländischen Zeitungswesens*, Tallinn 1929, lk. 5—7.

bauer'i leksikon²⁶, Comenius'e Janua Linguarum ning Orbis pictus²⁷, Golius'e grammatika²⁸), arvestama raamat ning kõide juba eraldi nende väärtuse kohaselt. Selliste teoste pealt, mis müüakse köitmatult, kui ka „maakaartide ning gravüüride“ eest ei saa Weiss endale mingit tasu. Kui Weissil pole aega poes viibida, siis saadab trükkal müüjaks sinna oma õpipoisid. Üür tasutakse mõlema poolt võrdself. Selle lepingu kinnitamist palutigi rael²⁹. Teised raamatuköitjad loomulikult protestisid sellise tehingu vastu ning palusid seda annulleerida, pealegi kui kõik raamatuköitjad olid vande andnud Kanuti gildi oldermannile alati kaitseda oma eesõigusi ning üles astuda trükkali vastu kutsehuvides³⁰.

Niiviisi rae poolt kinnitati endised otsused müügikeelu suhtes Simonile ning privileegi asjus tähendati vaid niipalju, et see ei ole kehtiv nende teoste kohta, mis Saksamaal ning mujal trükitud ning siin uuesti välja antud, kuid lõplikult tuleks küsimust selgitada kuningal. Kuid kõik see ikkagi ei avaldanud mõju, ja hiljemini koguni karistatakse Simonit taas 10 rtl. ulatuses selle eest, et ta müütas köidetud raamatuid, ning keelati seda tulevikuski teha 25 rtl. trahvi ähvardusel. Teistes punktides võis Simon kaebajate-raamatuköitjate vastu esineda eraldi.

Simon ei jätagi juhust kasutamata ning kaebas nüüd Severin Thomase peale³¹, et viimane on jätnud temalt ostmata köidetud raamatud, kuigi Thomasel ja teistel raamatuköitjatel valitsevat suur puudus köidetud kooliraamatuid ning inimesed käivat tihti kaemas temale asjaolu üle. Peale selle müütavat Thomas välismaa autorite kalendreid, mille tagajärjel Simoni poolt väljaantavad Himseliuse koostatud kalendrid jäävat lattu seisma. Samuti ei arvestavat Thomas rae poolt kindlaksmääratud takse ja müütab köidetud lauluraamatuid väga kallilt, nõudes näiteks Fromhold Steinilt, kes pidi raamatud Narva edasi toimetama, väiksemalt 7 riksorti ning suuremate eest 2 $\frac{1}{2}$ rtl. Ka laseb ta neid kõita väljaspool, kuna Lüübeki trükkalile Paul Hauchholtz'ile, kellega Thomasel oli ärilisi sidemeid, on köitnud 14 Tallinna lauluraamatut Lüübeki raamatuköitja Jochim Ziebert 15 Lüübeki marga eest. Loomulikult Thomase kõrge hinna

---

²⁶ Erfurti professor Christian Neubauer († 1672) andis välja „Lexicon linguae latino-germanicae“.

²⁷ J. Amos Comenius'e „Janua linguarum reserata“ 1631. a-st, „Vestibulum“ 1633. a-st ning „Orbis pictus“ 1657. a-st olid koostatud lihtsustatud süsteemi järgi ning said donaatide kõrval tähtsamaks ladina keele õpiraamatuiks.

²⁸ Gümnaasiumi õpetaja Theophilus Golius († 1600) andis välja ka kreeka keele grammatika.

²⁹ TLA, B. f. 6 ja 30. A. Simoni ning J. Weissi palve raele 2. XII 1673.

³⁰ *Ibid.* H. Jürgky ning S. Thomasi palve raele, prod. 5. XII 1673.

³¹ TLA, B. i. 101. A. Simoni supliik, prod. 24. III 1674.

tõttu nõuavad kodanikud neid lauluraamatuid tema, Simoni käest.

Ka olevat vähene levik Simoni poolt trükitud aabitsatel, ladina evangeeliumidel, salmiraamatutel, sest Thomas tellib neid „kuhjade kaupa“ välismaalt. Simon palub karistada S. Thomast neis punktides, kus ta on eksinud rae otsuse vastu. Temale aga lubatagu sel juhul, kui S. Thomas neid ära ei ostaks, müütada köidetud raamatuid omast elukorterist.

Thomas ei tunne ennast aga milleski süüdi olevat, ning väljendab³², et ta polevat ära ostnud raamatuid Simonilt seepärast, et osa neist olevat hinnatud liiga kõrgelt, teise osa aga olevat Simon kokku ostnud eraisikute raamatukogudest, et sel teel müüdavate raamatute koguväärtust tõsta, ning pealegi menukamad neist polevat täielikud, ühtlasi selliseis puudulikes köidetes, et tema, Thomas, neid „ausatele inimestele“ müüa ei saavatki, sest tema kui raamatuköitja elukutse kannataks selle all. Kui inimesed peaksid pöörduma Simoni poole kooliraamatute asjus, siis ta võib ju neid muretseda endale kuitahes palju, kuid ainult ilma köitmata, sest rae otsuse järgi pole see raamatuköitjate ainuõiguseks, vaid neid võivad müüa ka võõrad raamatukauplejad. Mis puutub aga kalendritesse, siis on igal ostjal vabadus endale muretseda neid soovi kohaselt, kas kohalikke või välismaisi, ning makulatuuriks ei muutu mitte ainult Himseliuse kalendrid, nagu kaebab Simon, vaid samuti ka tema poolt iga aasta tellitud välismaa omad. Küll külvab Simon üle Himseliuse kalendriga kogu maa: Tartu, Narva, Pärnu, Kuressaare ning laseb neid isegi köita tsunftijäanel, kes neid pakuvad majast majja linnas kui ka Toompeal, nii et vähesed tulevad Toompealt alla linna kalendreid ostma. Et Thomas neid kallimalt müüb, kui raad ette näeb, oleneb sellest, et rahakurss on võrreldes 1665. a. langenud ning pealegi oli üks eksemplar vahelehestatud puhta paberiga ning köidetud türgi paberisse. Tallinna lauluraamatuid pole aga ta lasknud millalgi köita välismaal ja üldse on ta sunnitud teoseid kallimalt müüma kui Simon, sest viimane ei maksa ju korteriüüri, saab iga aasta 50 rtl. palka ja teenib suuri summasid laulatus-, matuse- ning ristimislehtedega, müütades neid tükk 2 valget. Thomase arvates tuleks karistada Simonit, mitte teda, sest Simon tõrgub täitmast rae otsust, ning konfiskeerida kõik tema köidetud raamatud.

Simon omakorda väitis³³, et raamatuköitjad ja isegi Thomas olevat soovinud temalt osta köidetud raamatuid, miks ei peaks see siis lubatud olema ka harilikule kodanikule. Ta esitas kirjalikke tõendeid, et raamatuköitja J. Weiss soovis saada üht köidetud eestikeelse lauluraamatu eksemplari ning Thomas palus teda tähekesega, saata

³² *Ibid.* S. Thomasi vastuväide, prod. 31. III 1674.

³³ *Ibid.* Ad. Simoni repliik ühes dokumentidega, prod. 22. V 1674.

õpipoisi kaudu 2 eestikeelset kodu- ning käsiraamatut, Rudolphi' mõttesalme³⁴ ning 2 saksakeelset Tallinna lauluraamatut kindlaksmääratud taksi järgi. Edasi Simon loendab kodanikke, kes temalt soovinud osta raamatukõitjatel puuduvaid kooliraamatuid. Nende hulgas on parun Gyldenbandt, Kadrina pastor Johannes Bent, kaupmees Thomas von Schotten, kaupmees Jobst Dunte teenija, mõned pastorid maalt ning üliõpilane, kes elutses olderman Sachse juures. Kõik nad tahtsid eestikeelseid lauluraamatuid, peale selle rittmeister Funck ja organist Bartelt Buspetzki Rudolphi' mõttesalme.

Ka pidavat raad tarvilikuks tema köidetud raamatute äraostmist, mida peaksid tegema kohalikud raamatukõitjad, sest viimased olvat neid ju talle köitnud ning selle eest ka vastava tasu saanud. On vähe sellest, kui Thomas tema köidete juures laidab ühte ja teist, ta peab oma laitust ka tõendama, ning kui tal leidubki paar puuduliku kõitega raamatut, siis pole need kokku ostetud „vanadest raamatukogudest“, vaid on Thomase enda poolt köidetud. Et temalt olvat soovitud kalendreid Riiga, Narva, Tartu, Pärnu ja Kuressaare ja et ta mineval talvel olvat saatnud oma sellid raamatutega Tartu, selleks ei vajavat ta ju erilist luba Thomaselt, kuna samal ajal seal viibisid 2 Riia raamatukõitjat. Ta saavat palka põhjendatult, ja pealegi toovat trükikoda talle kulusid 60 rtl. aastas, arvestamata sellide ning õpipoiste ülalpidamist. Privileegi asjus aga teatab Simon, et järeletrüki küsimusest ei saavat juttugi olla käibivamate donaatide³⁵, laulu- ning teiste kooliraamatute asjus, mida kirjastatakse igas linnas, ja mitte ainult ühe, vaid koguni nelja või rohkem isiku poolt, nagu näiteks Lüübekis teevad seda raamatukauplejad Michael Volk, Ulrich Wettstein, Gottfried Jäger ning surnud Aug. Joh. Becker'i järglased. Pealegi olvat tema poolt trükitud vaimulikkudele raamatutele juurde lisatud terveid peatükke ning osasid, mis puuduvad välismaa omades. Nii on need täielikud uued teosed, mis ei takista Thomast neid siiski välismaalt tellimast vastupidi tema privileegile.

Thomas peab aga nõrgalt põhjendatavaks asjaolu, et kui tema olvat Simonilt ostnud köidetud raamatud, siis see annaks viimasele õiguse ka teistele kodanikele müüa, nagu Simon olvat talitanud veel isegi protsessi kestel³⁶. Isegi peale 1665. ja 1668. a. raetsuseid olvat Simon lasknud kõita tsunftijänelstel suure arvu raamatuid, mida tõendavad arvud. Sest kui tal oli köidetud raamatuid 6 aastat tagasi 105 rtl. eest, siis on nende arv tõusnud Simoni poolt mõni

---

³⁴ David Rudolphi' „Promptuarium sententiarum latino-germanicum“ oli kooliraamatuks.

³⁵ Donaat, IV saj. p. Kr. elanud Aelius Donatus'e poolt koostatud ladinakeelne õpiraamat, mis oli veel XVII saj. tähtsamaks käsiraamatuks koolides.

³⁶ TLA, B. i. 101. S. Thomasi dupliik, prod. 31. VII 1674.

päev tagasi esitatud nimestiku alusel 260 rtl. peale, arvestamata teoseid, mis ta vaheajal müünud.

Mis puutub aga Thomase kallitesse hindadesse, siis tuleks arvestada, et ta vahelehestas kalendreid nende suure kausta tõttu mitte tavalise kirjutuspaberiga, vaid postpaberiga, et osa kalendreid jääb tal lattu ning lauluraamatute hinnad on kõrgemad selle tõttu, et ta neid olevat lasknud köita mitte koha peal, vaid suure riisikoga, eriti rikkalikult välismaal müügiks bibliofiilidele. Ta ei keelavat Simonil järele trükkida teoseid, kuid tülipunkt seisvat selles, kas ta peab neid võtma ainult Simonilt ning ei tohigi neid mujalt tellida.

Kuid Simon, vaatamata tülidele, jätkas ikkagi köidetud raamatutega kauplemist Tallinnas ning teistes Eesti linnades ning laskis koguni kinni pidada litsentskambris Thomase nimele Lüübekist saabunud kooliraamatud, mille järel litsentsivalitseja oli need ka konfiskeerinud, andes privileegi kohaselt ühe poole neist tasuta Simonile, teise aga, mis langes riigi kasuks, talle edasi müües. Thomas palub nüüd kindralkuberneri, kes oli Tallinna jõudnud, asja lahendada, sest Simonil polevat mingisugust õigust keelata nimetatud teose sissetoomist, sest ta pole neid mitte uutena kirjastanud, vaid järele trükkinud³⁷. Sellel kaebusel oli tagajärgi ja nagu litsentsinspektor J. Erdmann'i teadaandest Thomasele selgub, võis viimane talle Lüübekist saabunud 11 donaat kätte saada.

Lõppeks lahendus siiski üks tülipunkt ning veel samal 1674. a. ostis Thomas suurema osa Simoni köidetud raamatuid 200 rtl. eest, kuigi nad olid viimase poolt hinnatud veidi kõrgemalt. Ostmata jäid aga 14 mitmekesise sisuga teost, mida Simon endale muretses eraisikute raamatukogudest. Tasumiseks oli ette nähtud 3 tähtaega: 1675. a. lihavõtted, sama aasta mihkclipäev ning 1676. a. lihavõtted³⁸. Simon suri vahepeal, ja tema järglane gümnaasiumi trükkalina Christoph Brendeken nõudis viimase osa arve tasumist aprillis 1676.

Lõppeks pole huvituseta lühidalt jälgida Simonilt ostetud raamatute sisu³⁹, et ülevaadet saada Tallinna kodanikkude vaimseist huvidest XVII sajandil. Raamatuid oli kogusummas üle 700 ning hinna järgi peaaegu pool neist — 116 rtl. 4 ööri — olid saksakeelsed; ladinakeelseid oli 50 rtl. 31 ööri, rootsikeelseid 44 rtl. 8 ööri ja kõige vähem eestikeelseid — 31 rtl. 9 ööri eest. Need on vaimulikud teosed ning õpi- ja kooliraamatud. Esimestest on esikohal lauluraamatud, arvult 117, siinhulgas 78 Tallinna ning 1 Riia lauluraamat, peale saksakeelsete 9 rootsikeelset. Selle järel 106 katekismust, neist 20 rootsi ja 45 ladina ning saksa keeles, 39 usutunnistust (cor-

³⁷ ERKA, ERKka, nr. 356. S. Thomasi palve B. Hornile, prod. 28. IX 1674.

³⁸ TLA, B. f. 6 ja 30. S. Thomasi ning A. Simoni vaheline leping, lisana ettekantud S. Thomasi palvele 2. VI 1676.

³⁹ TLA, B. 1. 101, A. Simoni köidetud raamatute nimestik 5. VI 1674.

pus doctrinae), 36 evangeeliumi (7 ladina-saksa ja 3 ladina-kreeka k.), 33 vaimulikku käsiraamatut (neist enamik rootsikeelsed), 33 Taaveti salmiraamatut, 14 palveraamatut ning terve rida teisi vaimuliku sisuga teoseid. Kuigi need vaimulikud teosed kuulusid osalt õpiraa-matute hulka, olid kogus peale nende tugevasti esindatud puht-kooliraamatud, peamiselt ladina keele õppimiseks. Nii oli 75 aabitsat, neist 37 saksa-, 33 rootsi- ning 5 ladinakeelset, 32 ladina sõnastikku, 13 donaati, 10 Rudolphi' mõttesalmi, Comeniuse 6 Janua linguarum'i ning 6 Vestibulum'i, kreeka keele sõnastikke ning grammatikaid, klassika autoreist Cornelius Nepos ning Terentius ja valimikke neist. Ka dialektika ning retoorika õpikuid, nagu Horniceus'e⁴⁰ ning Kirchmann'i⁴¹ omad, kui ka 1 rehkenduseraamat ei puudu siin. Erandi moodustasid ainult Salomon Schweiger'i reisukirjeldus Konstanti-noopoli ning Jeruusalemma, Gläser'i luuletised⁴² ning Owen'i epi-grammid⁴³, kui ka 2 eksemplari liivimaa põllumehe käsiraamatut⁴⁴. Eestikeelseist kuulus kogusse 27 kodu- ja käsiraamatut, neist 19 haakidega köidetud, hinnaga à 1 rtl. 3 ööri, ning 8 ilma haakideta à 1 rtl., 10 aabitsat à 4 ööri, 3 katekismust à 5 ööri, 2 grammatikat („Vocabeln“) à 39 ööri ning 1 lauluraamat à 39 ööri. Kõige kal-limaks raamatuks terves kogus oli gravüüridega piibel, mida hinnati 8 rtl-le⁴⁵.

Kuigi eespool-selgitatud protsessi kestel kindralkuberneri ning rae otsused püüdsid reguleerida raamatukauplemise olusid Tallin-nas, isegi karistades osalisi rahatrahviga, ei toonud nad siiski sel-gust vahekordadesse, sest Simoni järeletulijal Brendekenil tekivad uued kokkupõrked raamatukõitja-kirjastaja Christian Trapp'iga⁴⁶.

Fr. Puksoo.

Des conditions du commerce du livre à Tallinn au XVII-e siècle.

(Résumé.)

Dans les années 1660—70 les livres étaient vendus à Tallinn par les relieurs, l'imprimeur, les boutiquiers et par les marchands de livres de

⁴⁰ Johann Hörnick ehk Horniceus († 1686) oli Riia toomkooli ning hil-jemini 1671. a-st Tallinna gümnaasiumi professor. Ta andis välja 1667. a. Riia kooli jaoks „Reginae eloquentiae universae janitrix h. e. Rhetorica...“

⁴¹ Lüübeki koolijuhataja Johann Kirchmann († 1657) andis välja „Rudi-menta logicae“ ning „Rudimentae rhetoricae“.

⁴² Enoch Glaeser († 1668) avaldas 1650. a. „Der Elmen-Nymffen Immer-Grünendes Lust-Gebäu...“. Vrd. K. G o e d e k e, Grundriss zur Geschichte d. deutschen Dichtung. II trükk, III köide, Dresden 1887, lk. 120.

⁴³ John Owen'i († 1622) epigrammide esimene koguteos ilmus Amster-damis 1624. a.

⁴⁴ Johan Herman von Neidenburg'i „Liefpländischer Landman“ ilmus trükist Riias 1662. a.

⁴⁵ Nn. Nürnbergi piibel, millest ilmus 1640—1720 tervelt 17 trükki.

⁴⁶ Fr. P u k s o v, *op. cit.*, lk. 124.

l'étranger, surtout de Lubeck et de Riga soit directement par eux soit par l'intermédiaire de leur agent local ou de leur commis. Les boutiquiers répandaient uniquement des almanachs, article le plus répandu du marché du livre. A côté de l'almanach local, édité par l'imprimeur et composé par le professeur du gymnase Himsel, on avait importé dans la même année 100 grands almanachs et 1500 petits almanachs qui furent distribués sans doute dans tout le pays. La municipalité avait pourtant reconnu le privilège exclusif de vente des almanachs et des livres reliés aux relieurs, qui étaient ici comme ailleurs vers cette époque et avant les principaux distributeurs de livres. Ils les commandaient de Lubeck, de Nuremberg et entretenaient des relations commerciales avec Amsterdam également. Cependant quand le troisième imprimeur du gymnase de Tallinn Ad. Simon commença à déployer une plus grande activité dans ce domaine et notamment quand il reçut en 1672 le privilège d'impression, d'édition et de commerce surtout pour éditer des ouvrages religieux en estonien, les relieurs y ripostèrent par une protestation. Malgré les assurances de l'imprimeur, qui fit valoir que les relieurs ne possédaient pas dans leurs stocks les livres scolaires recherchés et qu'ils exigeaient d'ailleurs des prix trop élevés, la municipalité interdit à peine d'amende à l'imprimeur la vente des livres reliés. En conséquence Ad. Simon céda son stock de livres reliés — 700 volumes — aux relieurs.

Vene-Inglise suhted Vene-Jaapani sõja taustal.

Vene-Inglise suhteis XIX sajandil paistab iseloomustava joonena silma püsiv võistlus Ida küsimuste pärast. Vene ekspansioon Lähis-, Kesk- ja Kaug-Idas oli suunatud lõunasse, et pääseda jäävaba mere äärde. Samal ajal tungis Inglise mõju Vahemere idaosa, India ja Vaikse ookeani rannaladelt põhjasuunas edasi. Inglismaa püüdis kõigepealt kindlustada oma võimu Indias, siis julgustada ühendusteid Indiaga läbi Vahe- ja Punase mere ja lõpuks saavutada suuremat turgu oma tööstussaadustele Hiinas. Seetõttu oli alatine hõõrdumine kahe maailmariigi vahel välditamatu. Selle vahekorra muutmiseks andsid esimese suure tõuke Saksamaa järjest tugevnevad taotlused haarata esivõimu Euroopa mandril. Inglise kuulus poliitiline isoleerumine võis ainult niikaua olla „hiilgav“, kuni Euroopa mandril valitses sobiv jõudude tasakaal. Kuid XIX sajandi lõpu poole võtsid Saksamaa suurenev majanduslik konkurents, ta huvide süstemaatiline laiendamine meretaguseil maadel ning Saksa keiser Wilhelm II eneseülistused islami-maailma sõbra ja eestkostjana Inglismaa suhtes ikka pahaendelisema ilme. Siit johtus Inglise pea- ja välisminister R. A. Salisbury katse 1898. a. Venemaaga Hiina ja Türgimaa arvel kokku leppida. See ebaõnnestus peamiselt Vene juhtivate riigitegelaste umbusklikkuse tõttu. Bokserite mäss 1900. a. tõstis Hiina mõneks ajaks maailmapoliitika keskpunkti, seda enam,

et ühelt poolt Venemaa, kes oli oma Balkani-poliitika XIX sajandi lõpul „jääle asetanud“, kandis oma huvide raskuspunkti Kaug-Itta üle ja et teiselt poolt Jaapan tõusva riigina hakkas siin tähtsamal määral kaasa rääkima. Hiina sisesegadusi kasutas Venemaa Mandžuuria haaramiseks. Vene edu valmistas aga Inglismaale suurt muret. Edasitungi tõkestamiseks tuli tal leida vahendeid. Samal ajal osutasid Saksa huvid Hiinas kasvamistendentsi. Seda pääseteed ei võinud Inglismaa tarvitamata jätta — nii pidigi 16. X 1900 sõlmitud Inglise-Saksa nn. Jangtse leping Venemaa edasistel taotlustel tiivad kärpima. Seoses sellega kerkis üles Inglise-Saksa üldise lähenemise küsimus. See saatusraske võimalus siiski ei teostunud, sest asjal puudus laialdasem vastukõla avalikkuses. Ürituse eitavat otsustamist põhjustas esijoones Saksamaa soov Inglismaad siduda mitte üksnes enesega, vaid kogu kolmikliiduga, mis sobimuseks, arvestades Inglise eriolukorda ja -huve ning geograafilistki asendit, puudusid loomulikud eeldused. Suureks hoobiks neile lähenemiskatseile kujunes ühtlasi asjaolu, et Saksa valitsus kuulutas Jangtse lepingu mittekehtivaks Mandžuuria kohta, purustades sellega need lootused, millele Inglismaa oli omalt poolt lepingu rajanud. Inglismaa sõlmis nüüd 30. I 1902 liidu Jaapaniga¹, kes sellega siitpeale aitas Inglise huve Hiinas kaitseda. Uus olukord võimaldas Inglise poliitikale, end tagaplaanil hoides, vabamalt manööverdada.

Nende suhete edaspidises arengus kujunes Mandžuuria konflikti sõlmeks. Nn. Mandžuuria kokkuleppe järgi 8. IV 1902 pidi Vene okupatsioon lõppema 8. X 1903. Inglismaa, kelle huve kahjustas Venemaa enamsoodustatud seisund Mandžuurias, ootas selle hetke saabumist tungivalt. Seda enam rahutust tekitas asjaolu, et Vene valitsus kaldus evakueerimise läbiviimist siduma mitmesuguste kõrvaltingimustega, esitades mitmel puhul Hiinale erinõudeid. Need üritused äratasid üldiselt põhjendatud kartuse, et Venemaa ei mõtlegi nii lihtsalt Mandžuriast tagasi tõmbuda. Ühtlasi kutsusid nad esile vastuaktsiooni Inglise-Jaapani liidu poolt. Seekord avanes Inglismaale võimalus Jaapanit, kui sündmuskohale lähemalasuvat liitlast ette nihutada, reserveerides enesele õiguse olukorrale vastavalt aktsiooniga ühineda või mitte². Edaspidi ilmnis Inglise Kaug-Ida poliitikas teatav tagasihoidlikkus, mida tõsi küll õigustas samal ajal Inglise välispoliitilises orientatsioonis toimuv murrang; viimast vaatleme tagapool veel lähemalt. Läbirääkimised Mandžuuria küsimuses kestsid Venemaa ja Jaapani vahel edasi. Nende jooksul 1903. a.

¹ Tekst vt. G. P. Gooch — Harold Temperley, Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898—1914, II, IV, Stuttgart, Berliin ja Leipzig 1928—1930, II, nr. 125 [tsiteeritud alamal: BD].

² Jaapani saadikule Londonis viscount Hayaši'le esitatud memorandum 16. VII 1903, BD II, nr. 239.

teisel poolel selgus, et Venemaa ei võta mingit kindlat seisukohta, vaid, käsitelles asja dilatoorselt, kindlustab kogu aja oma seisundit Mandžuurias ja kaldub koguni Koread oma huvipiirkonda tõmbama. Et Vene valitsus loobus Jaapani nõudmistele siduva vastuse andmisest, ei jäänud Jaapanil muud üle, kui valmistuda sõjaks, kui ta just ei tahtnud Venemaad lasta Kaug-Idas ülivõimsaks muutuda. Jaapani lõpliku ultimatiivse järelepärimise puhul jaanuari keskel 1904³ Venes viimaks leiti, et asi on tõsine. Nüüd, kaheteistkümnendal tunnil, lootis Vene interventsioonile Inglismaa poolt⁴, kuid asjata; keeldus ju Venemaa samal ajal tegemast Jaapanile Mandžuurias neid mõõndusi, mida ta oli valmis tegema teistele riikidele⁵. Sõda oli järelikult paratamatu ja 6. II 1904 Jaapan katkestas diplomaatilised suhted Venemaaga⁶. Tundub küll, et Inglismaa vahele-astumine oleks sõjalise kokkupõrke puhkemist pidurdada suutnud. Kui Inglise poliitika siiski võimaldas asjadel oma rada areneda, siis oli see kokkukõlas Inglise huvidega. Juba 1901. a. leiti Inglise välisministeeriumis, et parimaid väljavaateid pakub võimalus, lasta Jaapanil ja Venemaal omavahel jõuga lahendada Kaug-Ida probleem. Siis võiks tekkida õnnelik olukord, mil mõlemad teineteist vastastikku tasakaalustaksid ja Inglise huvid oleksid kaitstud⁷.

Sel ajal oli Euroopa riikide suhetes toimumas areng, mis näitas, et Inglismaa ja Venemaa vana võistluse ajastu on ajalukku vajumas. Inglise poliitika hakkas XX sajandi alguses loobuma ühest oma senisest iseloomulikumast põhijoonest, koloniaalküsimusist tingitud antagonismist Prantsusmaaga. XIX sajandi lõpul oli Inglise merepoliitika oluliselt rajatud nn. *two power*-süsteemile. Võimalikkude vastastena vaadeldi Prantsusmaad ja Venemaad. Inglise laevastik pidi tugevam olema kui nende kahe riigi laevastikud kokku. Selle süsteemi alus hakkas pragunema Saksa lahingulaevastiku ehituskavade teatavaks-
saamisega. Saksa-Inglise lähenemiskatsed 1900—01 aga nurjusid. Nüüd tekkis Inglismaal mõte, kas ei oleks kasulikum lahendada kõik lahtised küsimused Prantsusmaaga, et niiviisi saada vabu käsi Saksa-
maa jälgimiseks. Sellise poliitika tagajärjel tekkiski Inglise-Prantsuse entente 8. IV 1904. See tõik oli murrangulise tähtsusega Inglise poliitikale, sest kui 1902. a. liidu sõlmimisel Jaapaniga oli loobutud senisest isoleerumisest, siis nüüdne samm tegi lõpu hõljumisele kolmikliidu ja kaksikliidu vahel ja andis olulise eelduse kaasamine-
miseks seni vaenlasteks arvestatud riikidega. Sõprus Prantsusmaaga

³ Inglise välisasjade riigisekretär H. Ch. Lansdowne saadikule Jaapanis sir C. MacDonald'ile 14. I 1904, BD II, nr. 275.

⁴ Lansdowne MacDonald'ile 17. I 1904, BD II, nr. 279.

⁵ Lansdowne saadikule Venes sir C. Scott'ile 19. I 1904, BD II, nr. 280.

⁶ Scott Lansdowne'ile 6. II 1904, BD II, nr. 290.

⁷ Välisasjade abialamriigisekretär F. Bertie memorandum 11. III 1901, BD II, nr. 54.

sõlmitud, järgnes asjast enesest paratamatu loogikaga, et senised vastuolulised või isegi vaenlikud suhted Venemaaga — Prantsusmaa liitlasega — tuleb võtta revideerimisele. Nii algasid juba 1903. a. lõpupoolel esialgsed läbirääkimised Inglise välisasjade riigisekretäri Lansdowne'i ja Vene saadiku vahel Londonis.

Ka Inglise kuningas Edward VII hakkas aktiivselt toetama vastutavate diplomaatide jõupingutusi mingi lahendusviisi leidmiseks Vene-Inglise vastuolule. Kuningale osutusid suureks hõlbustuseks ta sagedad reisud, mis viisid teda kokkupuuteisse väga paljude välismaiste poliitikategelastega. Tehes aprilli keskpaiku 1904 külaskäigu Kopenhaagenisse, kohtas Edward VII siin Vene diplomaati, saadik Aleksander Izvol'ski't⁸, kelle mõtteviis tema omaga suuresti ühtis. Jutuajamisel Izvol'skiga 14. aprillil avaldas kuningas lootust, et entente Prantsusmaaga on „sillaks tolele teisele, kindlasti palju raskemale, ent ka palju vajalikumale ja soovitamavale leppimusele“⁹. Kuninga avaldis leidis Vene diplomaatiliselt ringkonnas sooja vastukõla. Kui sama aasta mais sir Ch. Hardinge, Vene-Inglise lähenemise veendunud pooldaja, nimetati saadikuks Venemaale, suutis ta kohe alul luua teatava koostöö meeleolu Vene välisministri V. Lamsdorff'iga. Viimane arvas, et vene rahva seas ülekaalus olevad kahtlused Inglise poliitika suhtes ei laskvat, eriti Inglise-Jaapani liidu tõttu, praegu astuda aktiivseid samme lähenemiseks Inglismaale, ent sõja alguses valitsenud suur umbusaldus olevat siiski juba kadumas¹⁰. Nii olid Vene-Inglise suhted arenemas vastastikuse lähenemise suunas; ühelt poolt nõudis seda olukord Euroopas, teiselt poolt soodustas seda asjaolu, et Kaug-Idas Inglismaa ise ei tarvitsenud mõõka tupest tõmmata oma huvide kaitseks. Sellises olukorras tõstsid sõjalised sündmused Kaug-Idas esile rea uusi küsimusi, mis oluliselt mõjustasid vahekordade arengut. Vaatleme neist tähtsamaid, mis olid ühenduses Euroopa vetes asuvate Vene sõjalaevastikkude tegevusega.

Arvestades kõiki võimalusi eelseisva sõja puhul, hakkas Jaapan kartma, kas Venemaa ei kavatse oma Musta mere laevastikku saata läbi Dardanellide appi Kaug-Itta. Sel puhul oleks aga olnud tegemist rahvusvahelise kokkuleppe rikkumisega. Kergesti mõistetavalt põhjusil huvitas nüüd Jaapani valitsust Inglismaa seisukohavõtt selles küsimuses. Lansdowne seletas, kokkukõlas valitsuse otsusega, et Inglismaa vaatlaks sellist seika kehtiva korra rikkumisena; ta ei saavat aga ette näha neid vahendeid, mida tuleks sel juhul tarvitusele võtta. Inglismaal arvati, et Vene valitsus sellist üritust siiski ei riski¹¹. Tõepoolest teatas Inglise Peterburi saadik, et Venes ei

⁸ Oli 1906—10 Vene välisministriks.

⁹ Sir Sidney Lee, Eduard VII, Der König 1901—1910, Dresden 1928, lk. 274 j. [tsiteeritud alamal: Lee].

¹⁰ Hardinge Lansdowne'ile 8. VI 1904, BD IV, nr. 188.

¹¹ Lansdowne MacDonaldule 30. I 1904, BD IV, nr. 40.

olevat selliste kavatsuste olemasolust midagi märgata¹². Ometi oli vastav kuuldus niivõrra levinud, et 15. II 1904 esitati Inglise alamkojas valitsusele küsimus, kas Venemaa on soovi avaldanud Inglismaa vastutuleku hankimiseks sõjalaevastiku läbi väinade saatmise puhul. Vastus oli täielikult eitav¹³.

Küsimus kerkis uuesti üles selle suure tõuke puhul, mille kuning Edward, nagu nägime, andis Vene-Inglise lähenemisele aprillis 1904. Lansdowne'ile paistis nüüd kõige hädaohtlikumaks komistuskiviks olevat väinade küsimus, nimelt võimalus, et Venemaa saadaks oma sõjalaevastiku läbi Dardanellide. Sellise sammuga ei saaks Inglismaa iialgi leppida, vaid peaks tarvitusele võtma vastuabinõusid, mis lõppeks võiksid viia kokkupõrkeni¹⁴. Lansdowne avaldas korduvalt heameelt selliste kavatsuste puudumise üle. Sellist usku ei jaganud aga kaugeltki kõik. Jaapanlased, keda see küsimus kõige enam huvitas, tegid kindlaks, et juba 25. aprillil oli Vene valitsus pöördunud Türgi valitsuse poole ja palunud selle nõusolekut Vene sõjalaevade läbisõiduks Vahemerre. Türgi valitsus andnud oma vastuses mõista, et ta selle vastu ei oleks, kui ainult see operatsioon teostataks vajaliku ettevaatusega. Vene Musta mere laevastiku juhataja olevat saanudki instruksiooni neli sõjalaeva valmis seada¹⁵. Neid kuuldusi pidid tõestama Jaapani saadiku poolt Viinis Inglismaa esindajale teatavaks tehtud kahe dokumendi tõlked. Kas see teade tõele vastas, pole kahjuks kontrollitav. Igatahes lükkas Türgi valitsus 14. VI 1904 ametlikult ümber sellised kuuldused¹⁶.

Ka Saksa keiser Wilhelm II pidas vajalikuks end asjakäigusse segada. Truu oma poliitikale, teha kõik Venemaa sidumiseks Kaug-Idas ja selle huvide eemalejuhtimiseks Vene läänepiirilt ja Balkanilt¹⁷, soovitas ta tsaar Nikolai II-le Musta mere laevastik saladuse katte all valmis seada ja siis rahulikult läbi Dardanellide saata, et see koos Läänemere laevastikuga võtaks osa operatsioonest Kaug-Idas. Inglismaa ei tegevat tõsiselt katset sellele vastupanu avaldada¹⁸.

Saksa keisri kirjal 10. oktoobrist ei olnud siiski mingit mõju Vene valitsusele. 1904. a. lõpu poole harjuti Venes lõplikult mõt-

¹² Scott Lansdowne'ile 4. II 1904, BD IV, nr. 41.

¹³ BD IV, nr. 42.

¹⁴ Lansdowne saadikule Prantsusmaal sir E. Monson'ile 29. IV 1904, BD IV, nr. 43.

¹⁵ Inglise saadik Viinis sir F. Plunkett Lansdowne'ile 5. VI 1904, BD IV, nr. 45.

¹⁶ BD IV, nr. 47, väljaandjate märkus.

¹⁷ Herbert Zühlke, Die Rolle des Fernen Ostens in den politischen Beziehungen der Mächte 1895—1905 (Historische Studien herausgegeben von Dr. E. Ebering, Heft 186), Berlin 1929, lk. 53.

¹⁸ Walter Goetz, Briefe Wilhelms II. an den Zaren 1894—1914, Berlin 1920, kiri XXXVI.

tega, et Musta mere laevastiku väljaviimise kavatsusest ei tule midagi välja¹⁹. Pealegi olid Vene sõjajõud Mustal merel äärmiselt väikesed.

Hoopis aktuaalsemaks muutus teine Venes tekkinud kavatsus, saata nn. vabatahtliku laevastiku ühikuid Mustast merest välja. Need laevad sõitsid kaubalipu all, ent meeskond oli sõjaliselt välja õpetatud ja esimesed ohvitserid igal laeval valitsuse poolt nimetatud²⁰. Augustis 1904 kavatses Vene valitsus paluda Türgi valitsuselt vaba läbisõitu mõningaile vabatahtlikele aurikuile. Lubati, et need ei vaheta lippu kogu sõidu ajal ega transpordi sõjavarustist²¹. Et aga Lamsdorff ei tahtnud anda vastavat kirjalikku seletust, viivitas Türgi valitsus loaandmisega. Seepeale ähvardas Vene saadik Konstantinoopolis laevad pikema jututa läbi väinade saata. 8. augustil esitas Türgi välisminister Vene saadikule noodi, milles lubati läbisõitu vabatahtliku laevastiku laevadele kaubalipu all tingimisel, et nad ei kanna sõjavarustist, et neid ei muudeta ristlejaiks ja et nad liiguvad vaid ühekaupa²².

Ent asi võttis ikkagi tõsisema pöörde, kui Vene valitsus oli püüdnud näidata. Kaks vabatahtlikku laeva, „Smolensk“ ja „Peterburg“, olid kaubalaevadena läbinud väinad, siis aga ümber moodustunud ristlejaiks ja sellistena Punases meres Englise ja Saksa laevu kinni pidanud põhjusel, et need transpordivad sõjavarustist. Viimane oli aga määratud neutraalsete sadamate jaoks. Need intsidendid kutsusid Inglismaal esile üldise ärevuse. Englise valitsuse terava protesti tõttu pidid venelased järele andma²³. Inglismaal kardeti analoogiliste nähtuste kordumisest tõsist hädaohtu oma kaubandusele. Seepärast hoia-
tas Lansdowne veel novembris 1904 Vene võime tarvitamast vabatahtlike laevade abi sõjalisiks operatsiooneks²⁴. Lisaks mainituile läbis 6. ja 11. novembri vahel tervenisti viis vabatahtliku laevastiku aurikut Türgi väinad²⁵; need ei põhjastanud aga diplomaatilisi sekeldusi.

Kui äsjavaadeldud sündmused olid seoses Dardanellide ja Vene Musta mere laevastiku küsimusega, siis põhjustas Vene Läänemere laevastik märksa suuremaid poliitilisi raskusi. Tema tõttu tekkis 1904. a. sügisel Euroopas intsident, mille tulemuseks oli üks teravamaid kriise Vene-Englise vahekorras eelmaailmasõjaaegsel peri-

---

¹⁹ Johannes Lepsius — Albrecht Mendelssohn Bartholdy — Friedrich Thimme, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinete 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, Berliin 1924, XIX, nr. 6074, 6076.

²⁰ BD IV, lk. 69, joonealune märkus 1.

²¹ Englise saadik Türgimaal sir N. O'Connor Lansdowne'ile 4. VIII 1904, BD IV, nr. 48.

²² O'Connor Lansdowne'ile 8. VIII 1904, BD IV, nr. 49.

²³ Lee, lk. 290.

²⁴ Lansdowne Hardinge'ile 3. XI 1904, BD IV, nr. 52.

²⁵ BD IV, lk. 92, väljaandjate märkus.

oodil. Selle kriisi ajal esines kord hetk, mil palju ei puudunud Inglismaa sõttaastumisest Jaapani poolel Venemaa vastu ²⁶. Sündmuste käik oli lühidalt järgmine. 15. oktoobril sõitis Liibavi sadamast välja Vene Läänemere laevastik viitseedmiral Zinovi Rožestvenski juhtimisel. Selle „viimse trumbiga“ lootis Venemaa Kaug-Idas heaks teha senised kaotused ²⁷. Vene mereväe ringkonnis liikus kuuldusi Jaapani torpeedopaatide viibimisest Euroopa vetes. Vene ohvitseride närvilisusega tuleb seletada seda seika, et 21./22. oktoobri ööl veidi pärast kella 12 Vene laevastik avas Põhjamerel Doggerbanki rajoonis tule umbes viiekümnest ühikust koosnevale Inglise kalalaevastikule. Üks aurik vajus põhja, mitu said vigastada, inimesi sai surma ja haavatava ²⁸. Pärast tulistamise lõppu jätkas Vene laevastik teekonda, osutamata mingit huvi tule tagajärgede kohta. Ka üks väiksem laev, mis veetis umbes kuus tundi sündmuste paigal, sõitis hiljemini laevastikule järele, abistamata õnnetusohvreid ²⁹. Asi oli seda halvem, et kalalaevastik oli varustatud tarvilikkude navigatsioonituledega, nii et eksitus oli võimatu ³⁰. See sündmus sai alles 24. oktoobril Londonis teatavaks. Kohe informeeriti juhtunust Inglise Peterburi saadikut Hardinge'it, kes tegi selle viibimatult Lamsdorffile teatavaks, nõudes ühtlasi süüdlaste karistamist ja täielikku hüvitust. Lamsdorffi kahetsustunne oli kindlasti ehtne. Ta töötas kõik teha, mis nõutud, pärast seda, kui ta on saanud seletuse Vene laevastiku juhilt ³¹. Aruannet siiski ei saanud ei sel ega järgmisel päeval, mil Vene välisministeerium avaldas ajakirjanduse teadete alusel kahetsust ³². Sellega ühines muide tsaar Nikolai II samal päeval Lamsdorffi kaudu ³³. Vene Londoni saadiku A. von Benckendorffi vastu esines Lansdowne 25. ja 26. oktoobril õige valjult. Ta nõudis Vene valitsuselt küllalist vabandust, kahjude täielikku tasumist, süüdlaste selgitamist ja karistamist ning lõpuks tagatist, et sellised lood ei korduks. Lansdowne soovitas tungivalt Vene laevastiku teekonna katkestamist kõige kiiremas korras, sest muidu tulevat Inglismaal endal ettevaatusvahendeid edaspidiseks tarvitusele võtta ja Vene-Inglise sõda võiks puhkeda enne ühe nädala möödumist. Ta juhtis ühtlasi Vene saadiku tähelepanu avalikule teadaandele Inglise sõjalaevastiku koondamisest Gibraltari alla ja mujale. Inglismaa ei saavat lubada, et Vene laevastiku juhtimist jätkaksid süüdlased ohvitserid, vaid need kut-

²⁶ Eugene N. Anderson, *The First Moroccan Crisis 1904—1903*, Chicago 1930, lk. 112.

²⁷ Alfred von Hedenström, *Geschichte Russlands von 1878 bis 1918*, Stuttgart ja Berliin 1922, lk. 173 j.

²⁸ Laevaseltsi esindus Lansdownne'ile 23. X 1904, BD IV, nr. 5.

²⁹ Lansdowne Hardinge'ile 24. X 1904, BD IV, nr. 6.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Hardinge Lansdownne'ile 24. X 1904, BD IV, nr. 7.

³² Hardinge Lansdownne'ile 25. X 1904, BD IV, nr. 10.

³³ Hardinge Lansdownne'ile 25. X 1904, BD IV, nr. 11.

sutagu viibimata Peterburi põhjaliku ülekuulamise teostamiseks. Kiiret kohtumõistmist nende üle pidavat Inglise valitsus vahejuhtumi lahendamise olulisimaks eelduseks³⁴.

Täpsemalt formuleeris Lansdowne Inglise nõuded 27. oktoobril: 1) süüalused ohvitserid ja teised, kes tulevad arvesse tunnistajaina, peab Vene laevastik maale saatma Vigo's, s. t. sadamas, kuhu laevastik parajasti suundus; 2) asi tuleb anda uurimiseks rahvusvahelisele vahekohtule, mis koostatakse mõlema poole ja kolme erapooletu suurriigi kõrgemaist meriväeohvitserest ja töötaks Haagi konventsiooni artiklite IX — XIV alusel; 3) Vene valitsus kohustugu komisjoni poolt süüdi leitud asjaosalisi tarvilikul määral karistama³⁵.

Seni oli asjaajamine toimunud ühepoolset, sest Inglise valitsusele ei olnud veel seletust Vene laevastiku juhi poolt teatavaks tehtud. Viimaks, 27. oktoobril, saabus Vene meriväe atašeele Londonis Rožestvenskilt Vigos telegramm, mis mitte midagi seletades muutis seda keerulisemaks kogu sündmuse. Selle järgi põhjustanud tulistamist kaks torpeedopaati, mis pimeduse katte all täiel sõidul kihutanud Vene laevastiku suunas. Alles helgiheitjate abil selgunud mõningate väikeste aurikute olemasolu, mis „omanud sarnasust kalalaevadega“. Tulistamine lõpetatud pärast torpeedopaatide kadumist. Vene laevastikus ei leiduvat torpeedopaate, ka ei olevat ühtki Vene laeva jäetud sündmustepaigale. Järelikult olevat mahajäänud laev olnud üks vaenlase torpeedopaatidest, kuna teine olevat põhja lastud. Kalalaevade abistamisest olevat loobunud seetõttu, et nad kangekaelselt püüdnud sõita läbi Vene laevastiku rivi. Peale selle ei olevat mõned kalalaevad näidanud oma navigatsioonitulesid hulga aja kestel, teised aga üldse mitte³⁶.

Seda seletust ei võtnud Inglise välisasjade riigisekretär tõsiselt. Erilist pahameelt põhjustas Rožestvenski lause, et „mainitud oludes ükski sõjalaev, isegi sügava rahu ajal, ei oleks võinud teisiti toimida“³⁷. Lansdowne pidas arvatavaid vaenlase torpeedopaate Inglise eriliiki kiiraurikuiks, mis ühendust pidasid kalalaevastiku ja sadamate vahel. Mahajäänud laev kuulunud tõenäoselt Vene laevastikku, sest tulevat kahelda, kas admiral 50 kuni 60 ühikust koosneva laevastiku juhtimisel omab iga üksiku laeva liikumise kohta absoluutselt kindlaid andmeid. Lansdowne jäi täiel määral juba püstitatud nõuete alusele³⁸, seda enam, et kuuldus torpeedopaatidest osutus alusetuks, sest admiraliteedi andmeil ei viibinud ka Inglise laevastikust vahejuhtumi ajal ühtki torpeedopaati merel³⁹. 27. oktoobril saavutas põne-

³⁴ Lansdowne Hardinge'ile 25. ja 26. X 1904, BD IV, nr. 12 ja 13.

³⁵ Lansdowne Hardinge'ile 27. X 1904, BD IV, nr. 14.

³⁶ Lansdowne Hardinge'ile 27. X 1904, BD IV, nr. 16.

³⁷ BD IV, lk. 36 j., joonealune märkus.

³⁸ Lansdowne Hardinge'ile 27. X 1904, BD IV, nr. 16.

³⁹ Admiraliteet välisministeeriumile 27. X 1904, BD IV, nr. 17.

vus haripunkti. Admiraliteet tõmbas Gibraltari alla suured merejõud kokku, et tarbe korral sunniviisil takistada Vene laevastiku edasi-sõitu. Ka Vahemere ja kodumaistes vetes viibiv laevastik said käsu valmis olla⁴⁰.

Ent järgmisel päeval saabus Peterburist Londoni telegramm, mis võttis seisukorralt selle äärmise teravuse. Nikolai II avaldas nõusolekut anda asja lahendamine rahvusvahelise uurimiskomisjoni hooleks Haagi konventsiooni põhjal. Benckendorffil lasti see lahendusviis esitada Inglise valitsusele⁴¹. Selle sõnastusega püüti äratada muljet, nagu esineks Vene valitsus omal algatusel uurimiskomisjoni kavaga. Samuti omistas Lamsdorff 29. oktoobril rahvusvahelise uurimiskomisjoni korraldamise idee algatuse Vene valitsusele⁴². Seda tehti nähtavasti Vene prestiiži päästmiseks, sest tegelikult kuuleme sellesisulisest kavast esmakordselt Inglise välisasjade riigisekretäri suust⁴³.

28. oktoobril teatas Benckendorff, et Rožestvenskile on antud korraldus nende laevadega, mis olid asjaosalised vahejuhtumis, mitte edasi sõita Vigost⁴⁴. Järelikult oli Venemaa 28. oktoobriks põhimõtteliselt Inglise nõudeile järele andnud. Juhul, kui erilisi komplikatsioone ei tekkinud, võis loota intsidendi rahulikku lahendamist. Muidugi kestis aga ärevus ajakirjanduses edasi. Lamsdorff oli selle üle õnnetu, pidi aga tunnustama, et Lansdowne'i järelekaalutud esinemine palju kaasa aitas asja lõplikuks selgitamiseks, kuna ähvardused oleksid kergesti võinud sõja esile kutsuda⁴⁵. Rahunemiseks aitas kaasa Inglise peaministri A. J. Balfour'i kõne 28. oktoobril Southamptonis. Benckendorff ei olnud vaid sellega rahul, et Balfour pidas Vene meriväejuhtide seletusi „muinasjuttudeks“. Lansdowne leidis siiski selle õige olevat. Kriisi kõrgpunkt olevat möödas, ent veel leiduvat mõningaid asjaolusid, mis kergesti võivad põhjustada uusi konflikte; ühelt poolt esinevat võimalus analoogiliste juhtumite kordumiseks, teiselt poolt olevat märgata Vene merejõudude üliagarust sõjasalakauba otsimisel Inglise laevadelt, mis asjaolu ohustavat Inglise kaubandust. Benckendorff teatas vastuseks, et Vene valitsus olevat andnud korraldused, mis peaksid võtma sellistelt kartustelt aluse⁴⁶.

Raskuste vältimiseks aitas suuresti kaasa tsaar Nikolai II, kes audientsil 30. oktoobril arutas Inglise Peterburi saadikuga olukorda põhjalikult. Tsaar tõstis esile halba muljet, mida Venes avaldanud

⁴⁰ Admiraliteet välisministeeriumile 28. X 1904, BD IV, nr. 19 ja lisad 1—5.

⁴¹ Hardinge Lansdowne'ile 28. X 1904, BD IV, nr. 18.

⁴² Hardinge Lansdowne'ile 29. X 1904, BD IV, nr. 22.

⁴³ Lansdowne Hardinge'ile 27. X 1904, BD IV, nr. 14.

⁴⁴ Lansdowne Hardinge'ile 28. X 1904, BD IV, nr. 20.

⁴⁵ Hardinge Lansdowne'ile 29. X 1904, BD IV, nr. 22.

⁴⁶ Lansdowne Hardinge'ile 29. X 1904, BD IV, nr. 23.

Inglise laevastiku ettevalmistused, ja märkis, et tema, olgugi õigus-
tatud vastudemonstratsiooniks vägede koondamise näol Kesk-Aasias,
polevat seda siiski teinud. Ta mainis ka rahvusvahelise uurimiskomis-
joni vajalikkust, mis idee algatajaks luges Lamsdorffi (!). Niko-
lai II oli valmis kahjusaanute heaks rikkalikku tasu maksuma. Har-
dinge ei soovitanud seda siiski kohe teha, silmas pidades ajakirjan-
duse erutatud laadi⁴⁷.

31. oktoobril teatas Benckendorff, et Rožestvenski olevat saanud
käsu Vigos maale saata need ohvitserid, kes figureerivad rahvusvahe-
lise komisjoni ees tunnistajaina. Need pidid koos Vene valitsuse
poolt määratud admiral-komissariga minema komisjoni kokkutuleku
kohale. Nüüd ei tohiks Inglismaa enam mingeid takistusi teha Vene
laevastikule Vigost lahkumisel. Lansdowne nõudis mõningate tingi-
muste rahuldamisest, kõigepealt seda, et mahajäävate ohvitseride hulka
kuuluksid ka süüdlased ja et komissarina teotsev Vene admiral ei
oleks isiklikult seotud vahejuhtumiga. Peale selle nõudis ta tagatist
selle kohta, et Vene laevastikule tõesti on antud instruktsioon, mis
teeks edaspidi võimatuks analoogiliste vahejuhtumite kordumise, ja
soovis ühtlasi lähemaid andmeid süüdlaste ohvitseride kohta. Komis-
jonile antagu õigus teha süüdimõistvaid otsuseid. Benckendorffile
tundus eriti raskena nõue, et osa laevastikku ei või enne teekonda
jätkata, kuni kõik tingimused täidetud. Ka ohvitseride karistamise
küsimus oli komplitseeritud⁴⁸. Ent inglased ei vabanenud oma umb-
usust, kartes uusi intsidente Vene laevastiku aktiivsusest. 4. novemb-
ril saabusid Peterburi teated, et Rožestvenski lahingulaevade-eskaad-
rit sõidul Vigost Tandžani on valvanud Inglise ristlejate salk, järg-
nedes Vene laevadele viie miili kaugusel, kusjuures mõlemad laevas-
tikud olnud lahinguvalmis⁴⁹. See seik ähvardas juba vaibuva rahutus-
sädeme uuesti lõkkele puhuda. Hardinge'i teatel olevat rahva mee-
leolu Venes seni põlatud väikeselt Jaapanilt saadud löökide tagajärjel
üsna ärev. Kaug-Ida sõda olevat ebapopulaarne. Usutavat, et Jaapan
ainult seetõttu astunud sõtta Venemaaga, et Inglismaa teda õhuta-
nud. Seepärast võivat igasugused vaenuavaldused Inglismaa poolt
Venes esile kutsuda vihaplahvatusi. Sõjapartei katsuks siis sõda
Kaug-Idast üle kanda Kesk-Aasiasse India vastu, kus oleks kergem
tagajärgi saavutada ja kus tulemused võiksid olla paljutootavamad.
Neil põhjustel tuleks pigemini loobuda Venemaa provotseerimisest⁵⁰.

Lansdowne esitas uurimiskomisjoni kokkukutsumiseks kava, mille
järgi komisjoni koosseisu pidid kuuluma üks kõrgem ohvitser Inglise,
Vene, Põhja-Ameerika Ühendriikide ja Prantsusmaa meriväest; need

⁴⁷ Hardinge Lansdowne'ile 31. X 1904, BD IV, nr. 24.

⁴⁸ Lansdowne Hardinge'ile 31. X 1904, BD IV, nr. 25.

⁴⁹ Hardinge Lansdowne'ile 7. XI 1904, BD IV, nr. 26.

⁵⁰ *Ibid.*

neli pidid ise valima viienda. Kokkutulekukohaks määrati Pariis. Tähtsaimaks punktiks oli kavas II artikkel, mille järgi tuli kindlaks määrata vastutuse kandjad ja nende süü suurus. 4. novembril andis Lamsdorff Nikolai II käsul kavale oma nõusoleku⁵¹. Vene välja-vaated olid halvad. Leidus mõjukaid isikuid Venes, kes kahtlesid Rožestvenski andmete tõepärasuses. Tuntud õigusteadlane prof. Friedrich v. Martens keeldus vastu võtmast uurimiskomisjonis Vene juriidilise kaasnõuniku kohta samadel motiividel⁵². Kui Vene välisministee-riumi jurist prof. M. Taube asus sellele kohale, suutis ta läbi viia, et Lamsdorff võttis teataval määral tagasi oma tingimusteta heak-kiidu Inglise kavale ja esitas omalt poolt vastuprojekti, mille pea-mine erinevus esines artiklis II. Komisjoni ülesandeks tehti uurida vahejuhtumiga seotud isikute, olgu need Inglismaa, Venemaa või muude riikide kodanikud, süü suurust⁵³. Sellega kõrvaldati projek-tist vaikle eeldus, nagu oleksid ainuüksi Vene ohvitserid süüdi. Sel teel kokkulepitud dokumendile kirjutasiid mõlemad pooled 25. XI 1904 Peterburis alla ja komisjon alustas selle järel oma istungeid Pariisis. Uurimise kestel selgus Doggerbanki intsidendi tõeline ole-mus. Valgust sellele heitsid Vene mereministeeriumi salajased aktid, mille sisuga võime tutvuda Vene delegatsiooninõuniku Taube käsit-luse järgi.

Rožestvenski laevastikule oli juurde antud vana transportlaev „Kamtšatka“. Vahejuhtumi eelõhtul kaotas see laev udu tõttu taht-matult silmist lahingulaevade rivi, mille lõpus ta liikus, ent säilitas raadiosideme admiralilaevaga. „Kamtšatka“ kapten oli viinaarmas-taja; läbides sel õhtul rajooni, kus mereliiklemine oli elav, hakkas ta alkoholi mõjul igast lähedalesattuvast laevast hädaohtu kartma ega viivitanud seetõttu tuleandmisega, mille tagajärjeks oli mitmete Taani ja Norra laevade vigastamine. Samal ajal teatas „Kamtšatka“ kohusetruult „vaenlase“ ilmumisest admiralilaevale. Sellel tehti kohe matemaatiline arvutus ja leiti, et kui kell 9 õhtul vaenlase torpeedo-paadid asuvad „Kamtšatka“ vaateväljas ja vaenlane tõenäoselt kavat-seb rünnata pealaevastikku, siis, arvestades vahemaad ja Jaapani torpeedopaatide keskmist kiirust, tuleb umbes kell 1 öösi oodata kallaletungi. Kella poole ühe paiku öösi nähtigi kaht sõjalaeva ja avati silmapilkselt nende pihta tuli. Tulistamisel said pihtavusi ümbruses viibivad Inglise kalalaevad; tulistatavad laevad kadusid ja Vene eskaader jätkas teekonda. Sellised olid salakorrespondentsi andmed „Kamtšatka“-afääri kohta⁵⁴. Hiljemini laskis asja lõplikuks

⁵¹ BD IV, nr. 25, lisa 1 ja väljaandjate märkus.

⁵² Michael Freiherr von Taube, Der grossen Katastrophe entgegen, Berlin ja Leipzig 1929, lk. 9 [tsiteeritud alamal: Taube].

⁵³ Taube, lk. 13. Hardinge Lansdowne'ile 18. XI 1904, BD IV, nr. 28.

⁵⁴ *Ibid.*, lk. 28 jj.

lahendamiseks Vene delegatsioon Pariisi toimetada Rožestvenski laevastiku tähtsamate laevade logiraamatud. Nende andmeil selgus, et tulistatavad laevad ei olnud Jaapani torpeedopaadid, vaid Vene ristlaidjad „Dimitri Donskoi“ ja „Aврora“, mis, liikudes Rožestvenski eskaadri ees, mingil kombel sattusid selle nähtavusse ja siis tule alla. Tulistamine lõpetati raadioühenduse loomise tagajärjel, ent selle sõnumivahetuse püüdsid inglased kinni. Inglaste valdusse sattus ka muid andmeid, näit. „Kamtsatka“ poolt tulistatud Taani ja Norra laevade kaptenite tunnistused. Asja tõelisest käigust oli Rožestvenski teadaandes Vene valitsusele vaikinud⁵⁵. Tuleb arvata, et kalurite poolt mainitud laev, mis kuus tundi sündmuspaigal seisnud, oli teistest maha jäänud „Kamtsatka“. Nii lahenes kogu „saladus“ võrdlemisi lihtsalt. Vene ohvitseride närvilisus ning üldine korralagedus laevastikus sidepidamise ja muu suhtes tingisid kõik need segadused. Hiljemini oldi oma ettevaatamatuse varjamiseks sunnitud salgama tõsiolusid isegi oma valitsuse ees ja paremate puudusel esitama naiivseid väiteid Inglise valitsuselegi. Muide ka Jaapani peaminister Taro Katsura eitas Jaapani torpeedopaatide olemasolu Põhjameres⁵⁶.

Vene järeleandlikkus konflikti lahendamisel oli rahuldanud Inglise prestiiživajadust. Ka komisjoni otsus kõlas Vene väidetele hävitavalt. Komisjon ei uskunud Jaapani torpeedopaatide viibimist Doggerbankil⁵⁷. Kogu vahejuhtum lõpetati sellega, et 9. III 1905 maksis Vene 65 000 naelsterlingit Inglise valitsusele kahjutasuks⁵⁸. Nii lahendati teravaim kriis, mis ähvardas hävitada kõik lootused Venemaa ja Inglismaa lähenemiseks. Järgnevad sõjasündmused ei häirinud enam nende riikide suhteid, millede edasine areng kuulub juba teise seosesse.

Lemmit Mark.

Les relations anglo-russes en liaison avec la guerre russo-japonaise.

(Résumé.)

Vers la fin du XIX-e siècle les relations entre la Russie et l'Angleterre étaient bien tendues. La cause en était dans la rivalité de ces deux grandes puissances en Asie. Au début du XX-e siècle, quand l'Extrême Orient devint le centre de l'attention politique du monde à cause des évènements de Chine, l'Angleterre assura la défense de ses intérêts par une alliance avec le Japon en 1902. Cela procura à la politique anglaise une plus grande liberté dans ses manoeuvres. La situation européenne, les aspirations de l'Allemagne à une hégémonie et ses projets de constructions navales obligèrent l'Angleterre de s'approcher de l'alliance franco-russe. Ce mouvement se produisit en même temps que la crise de l'Extrême Orient se résolut en guerre russo-japonaise. Les flottes de guerre russes qui se trouvaient en ce temps-là dans les eaux européennes soulevaient pourtant

⁵⁵ *Ibid.*, lk. 36 j.

⁵⁶ MacDonald Lansdowne'ile 22. XII 1904, BD IV, nr. 31.

⁵⁷ Taube, lk. 38.

⁵⁸ BD IV, lk. 64 j., väljaandjate märkus.

quelques difficultés pour ce rapprochement anglo-russe. La situation devint fort critique quand la flotte baltique russe sous le commandement de l'amiral Rojestvensky en route vers l'Extrême Orient la nuit du 21 au 22 octobre 1904 dans la région de Doggerbank dans la Mer du Nord fit feu sur une flottille de pêcheurs anglais, croyant avoir affaire à des torpilleurs japonais. Il se révéla plus tard que l'erreur s'était produite à cause du mauvais service de liaison et par la faible discipline qui régnait dans la flotte russe. Par décision d'une commission d'enquête internationale la Russie paya au gouvernement anglais une indemnité de 65 000 livres sterling ce qui apporta une solution à la situation.

Põhja-Eesti maakoguduste pastorite majanduslikust seisundist XVII sajandi lõpul.

Järgnev kirjutus annab trükisõnas edasi allakirjutanu poolt 1930.a. kevadsemestril Akadeemilises Ajaloo-Seltsis peetud ettekande. See ettekanne oli rajatud, ja seda on ka käesolev kirjutus, allikainesele, mis on teataval määral ühekülgne ja ehk koguni erapoolik: pastorite eneste poolt koostatud aruannetele kirikute ja koguduste ning kirikuõpetajate varandusliku seisu, sissetulekute ja üldise majandusliku olukorra kohta. Seepärast kajastub käesolevas kirjutises esijoones just pastorite eneste käsitus oma majanduslikust seisundist, mis tegelikkusest võiks olla mõnevõrra erinev, eriti just õpetajate majanduslikkude raskuste liigeses rõhutamises.

Aruanded ise on pärit aastaist 1691—1699 (1701) ja on koostatud keskvalitsuse nõudmiste kohaselt riigivõimudele esitamiseks. Seega on neil aruannetel ametlik iseloom. Üldiselt sisaldavad aruanded väga huvitavat ja rikkalikku lisamaterjali XVII sajandi agraarajaloo uurijaile¹; käesolevas langeb pearõhk loomulikult sellele küljele, mis käsitleb pastorite majanduslikku olundit. On muidugi arusaadav, et ühe rahvastiku kihi majanduslikke elutingimusi vaadeldes pole võimalik abstraherida seda kihti teda ümbritsevast sotsiaalsest miljööst. Eriti on öeldu kehtiv just käesoleval korral, millal vaatlusobjektiks on majanduslikult nii tugevasti teistest rahvastikukihtidest olenev rühmitis, kui seda XVII sajandil oli vaimulikond. Maapastorite elujärg oli esijoones olenev just sotsiaalse põhikihi, talupoegkonna majanduslikust kandejõust, nende häda ja viletsus kajastus väga ilmekalt ka pastorite majapidamises.

¹ Need aruanded hoiduvad kokkukõidetult Eesti Riigi Keskarhiivis Eestimaa konsistooriumi arhiivis sub. nr. 737 tiitli all Acta ecclesiastica, järgnevais tsiteeringuis AE. Ulatuslikumalt on neid materjale kasutanud O. Liiv kirjutises „Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse“. Koguteos „Raamatu osa Eesti arengus“, Tartu 1935, lk. 41—50.

On üldiselt teada, et need aastad, mille raamidesse käesolev kirjutis on asetatud, olid rasked ikaldus-, nälja- ja katkuaastad, mille kestel kadus talurahva senine jõukus, andes maad viletsusele ja vaesusele. Paljud surid, teised otsisid viletsusest pääsu võõrsile pagemisega, mis tähendas paljude talude tühjumist. Kõik see kajašutus ka pastorite majanduslikus elus, nendegi elatusstandard suruti sissetulekute pideva kahanemise tõttu järjest madalamale, nagu näitavad korduvad kaebused aruannetes.

Pastorite sissetulekud laekusid eelmainitud aruannete kohaselt järgmistest allikatest: 1) kirikumõisa majandamisest, 2) kirikumaksudena rahas ja loonus mõisadelt, 3) kirikhärrakohustisena (Gerechtigkeit) loonus kihelkonna taludelt, 4) aktsidentsidena, s. o. tasu ametitalituste eest ja 5) mitmesugused teised, mitte kõikjal esinevad tulud.

Kirikumõisad ühes juurdekuuluvate põllu-, heina- ja karjamaadega olid eri kihelkondades väga erineva suurusega. Külvipinna ulatust hinnatakse tavaliselt tündrimaadades (Tallinna mõõdu järgi) ja see kõikus Harjus 10,5—42², Järvas 24—56³, Virus 10—40⁴ ja Läänemaal 11—30 tündrimaani⁵. Heina- ja karjamaad, eriti just viimased on sageli lahutamata naabruses olevatest talude ja mõisade vastavatest maaliikidest. Üldiselt kurdetakse peaaegu kõikjal heinamaade vähesuse ja karjamaade viletsuse üle, mis ei lubavat pidada kirikumõisas loomi selles ulatuses, kui oleks vaja põldude väetamiseks⁶. Erinevused on siingi väga suured, mõnes kihelkonnas on kirikumõisa päralt heinamaid ainult paari-kolme sao- või koormamaa ulatuses; teisel aga hinnatakse kirikumõisa heinasaaki mitme kuhja, mitmekümne ja isegi enam kui saja koormaga⁷. Teisel kaebab pastor, et kirikumõis loobunud omast osast heinamaal mõisa kasuks, lubaduse vastu, et viimane (resp. viimased) annab pastorile vastutasuks kindla arvu koormaid heina aastas, ent mõisnikud täitvat seda lubadust üsna korratult või koguni üldse mitte⁸.

Ajastu põllundusviisile vastavalt valitses kirikumõisades kõikjal kolmepõllustusüsteem, mille juures üks väli külvati tali-, teine suviviljaga, kuna kolmas kesana puhkas⁹. Mis puutub kirikumõisa majandamisse, siis oli siingi kihelkondlikke erinevusi. Olenedes sellest, kas kirikumõisale kuulus ka talupoegi, ja kas kihelkonda kuuluvate mõisade talupojad olid kohustatud andma loonu kõrval kirikhärrale ka teolisi, võime eristada kolme moodust: 1) pastor majandab

² AE, fol. 16; 18; 28; 39; 43; 58.

³ AE, fol. 62; 68; 71; 79; 87.

⁴ AE, fol. 112; 124; 147; 148; 166.

⁵ AE, fol. 180; 199; 205; 227; 250; 294; 341.

⁶ AE, fol. 181.

⁷ AE, fol. 39; 43; 58; 62; 166 jm.

⁸ AE, fol. 16.

⁹ AE, fol. 250 jm.

kirikumõisa kirikule kuuluvate talupoegade teotööga, 2) pastor harib kirikumõisa põlde kihelkonna mõisadelt ja nende seoskonda kuuluvatelt taludelt kirikhärrakohustisena saadava teotööga ja 3) pastoriil pole kasutada p. 1—2 all nimetatud võimalusi ja ta majandab kirikumõisa palgalise töäjõuga. Muidugi ka kahe esimese majandamisviisi juures ei pääsenud pastor täiesti mööda palgalisest töäjõust, vaid pidas tavaliselt paar meessulast ja 2—3 naisteenijat¹⁰.

Neid kihelkondi, kus leidus kirikutalupoegi, polnud just eriti rikkalikult. Kõige tavalisem näikse see olevat olnud Läänemaal, kus kohtame neid peaaegu igas kihelkonnas, kõige rohkem aga Mihklis (üle 20 talu) ja Lihulas (11 talu). Mihklis pidi iga kirikutalu saatma jüripäevast mihkkipäevani nädalas 1 teomehe kirikumõisa; mihkkipäeva ja jüripäeva vahel oli teonorm pool vähem; igal teisel nädalal 1 teomes. Peale selle muidugi veel korra- ja abivaimupäevad¹¹. Lihulas anti igalt talult 2—4 rakmepäeva nädalas¹², Lääne-Nigulas igalt $\frac{1}{2}$ adramaa suuruselt talult nädalas 4 rakme- ja 2 jalapäeva¹³. Siit saadavast töäjõust piisas küllaldaselt kirikumõisa majandamiseks. Ent kirikutalupojad kandsid pastori suhtes ka kõiki teisi tavaliselt mõisale antavaid andameid ja koormisi, mis olid märksa suuremad neist andameist, mida pastor sai hingekarjajena mõisatalupoegadelt. Käinas maksis iga $\frac{1}{2}$ adramaa suurune kirikutalu pastoreile aastas 1 vaskaalri, $\frac{1}{2}$ vakka nisu, 4 vakka rukist, 4 vakka otri, 1 vakk kaeru, 1 lamba, 1 hane, 1 kana, 10 muna, 5 naela võid, 5 naela kalu, 1 koorem heinu¹⁴. Mihkli kirikutaludelt ($6\frac{5}{8}$ adramaad) sai pastor Göseken aastas 135 vakka rukist, 135 vakka otri, $40\frac{1}{2}$ vakka kaeru, 24 riigitaalrit (sp.) 56 valget vakuraha, 25 koormat heinu, $12\frac{1}{2}$ koormat puid, 25 lammast, $6\frac{3}{4}$ leisikat võid, $6\frac{3}{4}$ leisikat linu, 6 leisikat 17 naela linast lõnga, niisama palju takust, 75 kana ja 250 muna¹⁵. Raskete aegade tõttu ei tulnud alati küll kõigilt andamid õigel ajal kokku. Kullamaa pastor pidi koguni abistama viljalae-nuga, loomadega ja muuga oma vaeseks jäänud kirikutalupoega¹⁶. Ent kõigele vaatamata rõhutatakse siiski korduvalt kirikutalupoegadelt saadava töö ja andamite suurt tähtsust: *durch deren Hülffe und Zufuhr habe Gott lob bis dato die Acker können bebauen auch eine warme Stube haben, sonsten müsste der Pastor allhier crepieren*, sest ta polevat saanud kihelkonnalt ega mõisadelt ei küttepuid ega töäjõudu, nagu tähendab Lääne-Nigula pastor 1696. a.¹⁷.

¹⁰ AE, fol. 208 jm.

¹¹ AE, fol. 253.

¹² AE, fol. 205.

¹³ AE, fol. 295.

¹⁴ AE, fol. 341.

¹⁵ AE, fol. 253.

¹⁶ AE, sub. Kullamaa.

¹⁷ AE, fol. 295.

Teistes kihelkondades saab pastor kirikumõisa harimiseks tööjõu ja rakmete näol abi kihelkonnas asetsevatelt mõisadelt ja viimaste seoskonda kuuluvatelt talupoegadelt. Juurus on pastoril antud kirikumõisa majandamiseks kasutada ühe Kuimetsa adratalu poja aastane orjus. Sellest aga ei piisavat ja pastor olevat sunnitud pidama palgalist tööjõudu. Mõisapõllud olevat küll kivised ja vähe viljakandvad ja saak seetõttu väike, kuid põllud olevat siiski ainuke tuluallikas, mida võivat arvestada kindlasti¹⁸. Märjamaal pidavat poole kirikumõisamaadest üles harima kihelkonnas asuvad mõisad, kuid viimased täitvat seda kohustust väga hooletult. Üks ja teine mõis puhuti saatvat küll abi, kuid alles siis, kui õige töötamisaeg on juba ammu möödas. Seesugusest abist aga olevat vähe kasu ja sellele lootma jäädes hilistuvat nii külv kui lõikus. Pastor polevat seepärast kõiki põlde majandanudki, sest ta peaks seda tegema siis palgalise tööjõuga, mis aga ei tasuvat end, nagu seda näidanud eelmiste aastate kogemused. Lõikus ei andvat seemetki tagasi. Uueks külviks tulevat seeme osta alati linnast. Osalt olevat see tingitud pinnase kehvusest, osalt sellest, et tera ei valmivat rukki-külvi ajaks. Osa põlde jäävat seemendamata seepärast, et madala asendi tõttu muutuvat nad sadude tagajärjel nii pehmeks, et ei kannu hobust. Kitsaste majanduslikkude olude tõttu polevat pastoril võimalik kraavitada põlde liigvee ärajuhtimiseks. Seesugustes oludes ei andvat väljad midagi ja pastor pidanud ostma linnast vilja isegi leivaks¹⁹.

Kirblas on pastori abistamine põllutöös jälle teissugune. Siinsed mõisad annavad pastorile kirikumõisa harimiseks aastas teatava arvu künnihärgi. Kloostrimõisast sai pastor näiteks 18 paari (resp. 1 paar härgi 18 päevaks). Niisama palju Lautna mõisast, kus olnud varemini 6 adramaa suurune samanimeline küla 24 taluga, nende maade mõisastamisel kaotanud pastor sealt saadavad andamid ja vastutasuks antud pastorile siis 18 paari künnihärja kasutamine. Üldse saab pastor kihelkonna mõisadelt 101 paari künnihärgi aastas. Samal ajal annab iga kihelkonnas olev talu pastorile aastas 1 mehepäeva. Et kihelkonnas oli 241 talu, siis sai pastor taludelt aastas seega 241 teopäeva²⁰. Näib, et sellest tööjõust jätkus üsna rahuldavalt kirikumõisa majandamiseks. Palgalist tööjõudu oli mõisas 1 saksa poiss, 2 sulast ja 4 naisteenijat. Pastor kurdab aga siingi pinnase kehvuse ja põldude kõrge asendi üle, mistõttu vili peaaegu alati äparduvat; ainult vihmastel suvedel andvat külv kolm seemet. Lõikusest ei jätkuvat kirikumõisa pererahva elatumiseks²¹.

¹⁸ AE, fol. 38.

¹⁹ AE, fol. 180—181.

²⁰ AE, fol. 228.

²¹ AE, fol. 227.

Peab arvama, et ühel või teisel kujul said kihelkonnalt töäjõu ja tööloomade näol toetust veel mitme teise kihelkonna pastorid, kuigi seda alati vastavates aruannetes otseselt ei mainita. Kuid kindel on ka see, et mõneski kihelkonnas ei saanud pastor sellel alal kihelkonna poolt mingisugust toetust ja pidi harima kirikumõisa põlde täies ulatuses palgalise töäjõuga (näit. Simunas)²². Asundades väljastpoolt tulnud kirikumõisa ääremaille püüdsid seesuguste kihelkondade pastorid soetada endile minimaalseski ulatuses teolisi kirikutalupoegade näol (Järva-Madise)²³. Selle kohta, kuidas pastorid põllutööd palgalise töäjõuga korraldasid ja mis see neile maksis, ei leidu aruannetes lähemaid andmeid. Kirikumõisades töötavad sulased ja tüdrukud teenisid tavaliselt rõivastise eest. Nii sai sulane 1696. a. Märjamaal palgaks 1 lambanahkse kasuka, 3 särki, püksid ja kuue²⁴. Teisal oli sulase palgaks peale rõivaste veel paar riigitaalrit raha. Tavaliselt nimetatakse kirikumõisades 2 sulast, paiguti tõusis nende arv kõrgemalegi.

Kirikumõisu kasutades on pastorid siin ja seal sattunud üsna teravasse vastuollu kohapealsete mõisnikkudega. Viimastele heidetakse ette, et nad vakantside puhul ja ka muul ajal on vägivald ja ülekohtu abil omandanud kirikule kuuluvaid heina-, põllu- ja karjamaid jne. Tülid kestavad sageli aastakümneid. Nii on Märjamaa pastorid protsessinud mõisnik Wrangell'iga kirikumõisalt äravõetud maade pärast 1641. a. alates ja aruandeaastal (1696) on tüli täies hoos²⁵. Vaivara pastor Jacobus Gnospelius kurdab, et tema naaber Vana-Vaivara rentnik Dietrich Wrangel lasknud 1695. a. aiaga sulgeda ja ümber künda endise seadusliku nii talvel kui ka suvel sõidetava kirikutee. Pastor ei pääsevat nüüd enam oma põldudele ja heinamaale. Sama Wrangel kahjustanud pastori huve veel mitmel teisel teel: ta loomi ülekohtuselt kinni ajades, karjaseid pekstes, kirikule kuuluva heinamaa omandamisega jne.²⁶. Samasuguseid kaebusi tuleb ka teistest kihelkondadest, mis näitab, et vahekorrad polnud kuigi head. Ja nagu allpool näeme, olid need ka talupoegadelt saadavad loonusandamid, mis tekitasid paksu verd pastoreite ja mõisnikkude vahel.

Teiselt poolt kurdivad aruanded ka talupoegade kui kirikumõisa majapidamist kahjustavate jõudude üle. Talupoegadele heidetakse ette lohakust ja hooletust karja järele valvamises, piiriaedade mitteõigeaegses kordaseadmises. Nii kaebas Kirbla pastor, et Kirbla ja Rannaküla talupoegade järelevalveta ringi uitavad loomad teinud

---

²² AE, fol. 152.

²³ AE, fol. 79.

²⁴ AE, fol. 174.

²⁵ AE, fol. 176 jj.

²⁶ AE, fol. 166—168.

kirikumõisa viljapõldudele märkimisväärset kahju, sõtkunud ja söönud 1695. a. sügisel rukkiorase jne.²⁷.

Ehkki reduktsioon ei tabanud otseselt kirikumaid, kannatas pastoriite majapidamine selle all kaudselt siiski. Nii kaebab Mihkli õpetaja Heinrich Göseken, et kuna kirikumõisal pole metsi, siis lubatud talle varemini tuua ehitus- ja küttepuid riigi metsadest Audrus ja mujal. Reduktsioonikomisjon võtnud kirikult selle õiguse ja nüüd tulevat tarvisminevad puud osta kalli raha eest. Kirblas oli reduktsioonikomisjon jätnud puutumata pastori õiguse kroonumetsadest puid hankida, kuid nüüd takistavat kroonumõisade rentnikud seda siiski²⁸. Kirikumõisadel endil on metsa tavaliselt väga vähe, harilikult ainult võsastik. Kus metsa leidus, seal kurdeti selle kohutava vähenemise üle. Nii kaebab seda Hageri pastor, kes väidab, et koolimaja kütmine nõudvat ääretult palju puid. Teiseks tegevat metsale suurt kahju talvised tormid ja kolmandaks varastavat ja hävitavat metsa häbematult talupojad²⁹. Samuti kurdab metsa vähendamise üle üks Läänemaa pastor. Ta heinamaa andnud varemini 80 koormat heina, nüüd aga vaevalt 30, sest talupojad varastanud puud ära ja varjuta jäänud rohi ei kasvavat enam endise hooga³⁰.

Sääraseid andmeid leidub kirikumõisade kohta aruannetes. Nagu näeme, ei anna need andmed meile midagi konkreetset ei põllusaagi suuruse ega peade arvu kohta karjas. Palju täpsemad on aruannete andmed nii mõisadelt kui taludelt pastoreile antava kirikhärrakohustise suhtes. Peatudes esijoones mõisadelt tulevate andamite juures peab nentima üldise ja ühtlase maksustamise aluse puudumist, sest kahest kõrvuti asetsevast mõisast maksab väiksem sageli rohkem kui hoopis suurem naaber. Ainult ühel korral öeldakse maksustamise aluseks olevat ratsateenistus ja et igalt ratsateenistuselt maksab mõis pastorile 15 tündrit vilja (rukis ja oder pooleks), 1 nuumhärja ja 1 nuumsea; uue ajutise kirikuseaduse põhjal tulevat igalt ratsateenistuselt maksta 4 tündrit rukist ja 4 tündrit otri. Ent neist määradest aga ei pidavat keegi kinni ja mõisad maksvat oma suva järgi. Rakvere mõis, mille puhul just toodud selgitus aruannetes esineb, maksvat näiteks ainult 6 tündrit vilja ja ei midagi muud³¹. Üldiselt piirdubki mõisadelt saadav kõikjal mõne tündri rukki ja mõne tündri otradega. Lisaks sellele anti siin-seal pastorile veel heinu ja puid³² ning mõnel pool ka pisut raha³³. Siin-seal annavad

²⁷ AE, fol. 238.

²⁸ AE, fol. 250; 227.

²⁹ AE, fol. 43.

³⁰ AE, fol. 213.

³¹ AE, fol. 120.

³² AE, fol. 17: Jüri kihelkonna mõisadest sai pastor 1696. a. 37 tündrit vilja, 21 koormat heinu, 16 koormat puud ja 3 $\frac{1}{2}$ seasinki.

³³ AE, fol. 213—220: Lihulas mõisadelt 1 $\frac{1}{2}$ —4 hõbetaalrit.

mõisad pastorile lihavõtteks 1 seasingi. See andam näikse olevat olnud varemini üldine ja kõikjal kantav, kuid vaatluse all oleval ajal annavad singi ainult üksikud mõisad. Teisal esineb lihavõtteannina mõisadelt pastorile vakk nisu jne. Ikaldusaastate tõttu ei laeku mõisadelt saadavad andamid korralikult. Juurus näiteks peaks pastor saama mõisadelt $64\frac{1}{3}$ tündrit vilja. Ent tegelikult saanud pastor viimasel aastal palju vähem, sest mõisad vähendavat meelevaldselt pastorile antava vilja määra. Selli mõis maksnud varemini 4 tündrit, nüüd aga ainult 3, ja edaspidi lubatud anda ainult 2 tündrit vilja aastas³⁴. Teisal jäävat mõisad pastorile võlgu. Kullamaal näiteks peaks pastor saama mõisadelt aastas ca 27 tündrit vilja, ent viimase viie aasta kestel jäänud mõisadelt saada siin umbes 30 tündrit vilja³⁵. Samasugune oli olukord ka paljudes teistes kihelkondades. Pastorite huve kahjustanud siin muuseas ka mõisade tagastamine³⁶.

Kõige suuremaks tuluallikaks oli pastoreile kihelkonna taludest kirikhärrakohustisena saadav loonumaks. Maksustamise aluseks oli siin tavaliselt adramaa, paiguti aga ka lihtsalt talu. Eri kihelkondades olid selle maksu suurus ja liigid väga isesugused. Nii maksid talupojad Harju-Jaanis igalt adramaalt 1 vaka vilja ja igalt talult 1 koorma heinu ja 1 koorma puid. Jõelähtmes aga rasuti igalt adramaalt rukist ja otri à 2 vakka, kaeru 1 vakk, 1 kana, 1 koorem puid ja $\frac{1}{2}$ koormat heinu³⁷. Kuusalus jälle igalt adramaalt rukist ja otri à 2 külimittu, kaeru 1 külimit, 1 saad heinu, 1 koorem puid, 1 kana, 1 punt linu³⁸. Kuusalu määrasid kohtame päris sageli ka teistes kihelkondades. Üldiselt on andamite määrad siiski niivõrra varieeruvad, et mingi läbilõikenormi esitamine on täiesti võimatu. Konstantseks jäid määrad ainult ühe kihelkonna piirides.

Kui raskelt need andamid talumajapidamist koormasid, on raske öelda. Nende korratust laekumisest võiks järeldada, et talupoegadel oli nende tasumisega päris suuri raskusi, kuid pastorid seletasid seda peamiselt erakordsetest aegadest, ikaldusaastatest tingitud majanduslikkude raskustega taludes. Ei ole ainustki kihelkonda, mille pastor ei kurdaks talurahvalt saada olevate viljavõlgade ja loonumaksu korratu laekumise üle. Mihkli pastor kurdab, et ikalduse tõttu laekunud 1695. a. ainult pool talurahvalt saadaolevast loonumaksust³⁹. Nissi pastoril on samadel põhjustel jäänud talurahvalt vilja saamata, sest inimesed olevat nii otsas, et nad üksteise

³⁴ AE, fol. 39.

³⁵ AE, fol. 202.

³⁶ AE, fol. 157.

³⁷ AE, fol. 19.

³⁸ AE, fol. 41.

³⁹ AE, fol. 267.

järel nälgä surevad. Põhjusega kardab ta, et ennem kui möödub mihkclipäev (1696), enamus talurahvast, peale seda kui nad on söönud ära selle viljanatukese, mida andis põld, *entweder entlaufen oder eilig und elend dahin sterben werden*⁴⁰. Kuusalus, kus pastor peaks saama talupoegadelt aastas 54 tündrit 2 vakka vilja, on talupojad jäänud kirikhärrale nelja viimase aasta jooksul võlgu 46 tündrit 1 vakk⁴¹. Lüganusel tasunud oma kohustise 250 talust 1694. a. ainult 173 ja aruande aastal tegevat seda vaevalt pooled. Viimase 34 aasta võlga hindab pastor 1050 viljatündrile⁴². Vaivaras peaks pastor saama talupoegadelt aastas 266 külimittu vilja. Viimase nelja aasta jooksul saanud ta talupoegadelt kätte 576 ja saamata jäänud 486 külimittu. Heinu saanud ta sama aja kestel ainult 50 ja puid ainult 30 koormat, saamata jäänud esimest 210 ja teist 1034 koormat. Samuti jäänud tal saamata rannatalupoegadelt kalu ja võsamaadel elavalt mitmesuguseid tarbepuid⁴³. Viru-Nigulas pidi pastor saama talupoegadelt aastas 1623 külimittu vilja, 541 punkti linu, 541 kana, 541 parmast heinu, 541 koormat puid, 541 kimpu peerupuid. 12 aasta jooksul kogunes siin võlgasid: 5444 külimittu vilja, 2974 kana jne. jne.⁴⁴

Nagu esitatust näeme, algas talupoegade võlgnemine pastorile siiski juba ammu enne nälja- ja ikaldusaastaid. Et talupojad olid maksukohuslased mõisadelegi, siis tekkis nähtavasti päris tugev võistlus mõisaomanikkude ja pastorite vahel maksude sissenõudmisel. Et mõisnikel oli talupoegade üle pärushärruslikke käsutusõigusi, siis olid nad andameid sisse nõudes paremas seisundis kui pastor, ja talupojad pidid esijoones maksma muidugi neile. Ikaldusaastate puhul oli siis võimalik, et pastor sai talupoegadelt kätte ainult osa loonusmaksust või jäi hoopis ilma. See tekitas arusaadavalt hõõrdumisi pastorite ja mõisnikkude vahel, mis kajastub ka aruannetes. Mõisnikke süüdistatakse talupoegade halvas kohtlemises, mis sundivat talupoegi pagemisele. Mõis majandavat tühjunud talusid sageli ise, kuid pastor ei saavat sealt midagi. Eriti hoolsad on pastorid talumaade mõisastamisi ära märkima, sest tähendas ju seegi protsess majanduslikku kaotust pastoritele.

Lääne-Nigula pastori sõnade järgi tasuksid talupojad meeleldi kõik kohustised pastorile, kuid neil ei jäävat seks võimalusi ega vahendeid. Sest niipea kui vili on pekstud, ilmuvat tallu mõisahärraste sulased ja röövivat talu viljast lagedaks ning pastor peab leppima sellega, mida talupoeg anda suudab⁴⁵. Samasuguseid

⁴⁰ AE, fol. 61. Märjamaa kohta samasugused teated *ibid.*, fol. 184—185.

⁴¹ AE, fol. 25.

⁴² AE, fol. 124.

⁴³ AE, fol. 167 (1695. a.).

⁴⁴ AE, fol. 144 jj.

⁴⁵ AE, fol. 295; 124 jj.: Lüganuse.

etteheiteid kuuldus ka teistest mõisadest. Ent peamiseks talurahvalt saadavate andamite vähenemise ja korratu laekumise põhjuseks oli ikkagi ikaldusest ja selle kaasnähtustest johtuv taluraha majanduslik allakäik, mis samuti tabas ka maal elavaid käsitöölisi, möldreid, kalureid jt. lahtisi inimesi. Neist ei tahtvat möldrid, kes varemini andnud pastorile jõuluks ja teisteks suurteks pühadeks paar pätsi leiba, 1 seasingi, või jahvatanud matita kirikumõisa vilja, ja käsitöölised enam midagi anda ⁴⁶.

Loendatud tululiigid olid iseloomult püsivad, aastast aastasse jätkuvad. Palju juhuslikumad olid oma loomult pastori sissetulekud ametitalituste täitmise eest, nn. aktsidentsid. Põhimõtteliselt pidi pastor saama eritasu iga ametialalise talituse — ristimise, laulatamise, matmise jne. eest, tegelikkuses pidi ta muidugi mõnelgi korral tasust ka loobuma. Tasu maksti kindlate takside järgi. Mihkli kihelkonnas olid tasumäärad järgmised: lapse ristimine 3 valget, kuulutamine ja laulamine 1 vakk kaeru ja pruudilt 1 paar villa-seid kindaid, haige külastamine 6 valget. Surnu matmisel arvestasid taksid nii surnu vanust kui sotsiaalset päritolu: peremehe või perenaise matmine maksis 1 sp. riigitaalri, kõigi teiste täiskasvanud meeste ja naiste matmine maksis $1\frac{1}{2}$ riigitaalrit, 12—14 a. laste matmine maksis 1 riigiorti ja väikeste laste matmine 1 vaskaalri ⁴⁷. Ligikaudu samasugused olid need tasumäärad ka teistes kihelkondades.

Tavaliselt jätvat talupojad tasumata matuseraha. Mihkli pastoril olevat (1696) selle arvel talupoegadelt saada 30 riigitaalrit. Teised ei toovadki surnuid matta, vaid matvat salaja võssa *auf ihre Busch Hügel, die sie von Alters her ihnen erwählet haben u. dieselbe Calmatten nennen*. Mihklis olevat sääraseid pühaks peetavaid kalmusid 12 — nende vastu jutlustamine ei aitavat midagi ⁴⁸. Kalmudesse matmise üle kurdab ka Simuna õpetaja ⁴⁹. Neid esineb ka kõikjal mujal.

Kurtmisi on tasu raskelt kättesaamise üle teistegi ametitalituste eest. See olenevat osaliselt ka talupoegadel olevast vähe-
sest sularahast ja eriti maal valitsevast peenraha puudusest. See-

---

⁴⁶ AE, fol. 167 jj. Huvitava märkuse langetab Kadrina pastor oma kihelkonna käsitöölise, möldrite ja kõrtsimeeste kohta, et kuigi nad kõik on sünnilt eestlased, pidavat nad ise end ometi sakslasteks ja tahtvat, et seda ka teised teeksid. Kiriklikke talitusi toimetavat pastor neile saksa keeles, mis keeles nad ka pihitvat, *aber mit solcher Zermatterung der Sprache, dass es zu erbarmen*. AE, fol. 115.

⁴⁷ AE, fol. 252.

⁴⁸ AE, fol. 252.

⁴⁹ AE, fol. 158. Märjamaa pastor kurdab samuti selle üle, et talupojad ei tasuvat matmise eest. Suvel kange kuumuse ajal toovat nad oma surnud kirikusse ja jätvat sinna. Hirmsa haisu tõttu olevat siis pastor sunnitud matma laibad köstri ja teiste abiga. *Ibid.* fol. 182.

pärast lunastatavat need tasumäärad, kui tasu üldse antakse, tavaliselt loonus. Ent selle all kannatavat pastor, sest antav loonusmaks ei vastavat kaugeltki rahas määratud taksidele. Ka püüdvat talupojad pastorit petta, kui neile avaneb selleks võimalusi. Selle üle kaebab eriti Mihkli pastor Göseken. Talupojad pidavat andma talle pihile võtmise eest 1 valge. Kuid tegelikult panevat nad altarile ainult 3—4 vaskpenni. Paljud olevat koguni nii jumalavallatud, et annavad vanu väärtuse kaotanud poola münte ja mesisingist arvutuspenne (Rechenpfennige), mida kutsutavat *Lippu'*eks ja mida talunaised kandvat oma põlledel ja kõrtidel. Juba kodus lõigatavat „lippu“ riietelt, et neid siis kirikus altarile panna⁵⁰.

Kui kõrgele pastorite aastatulud aktsidentsidest tõusid, selle kohta leidub väga vähe andmeid. Enamik pastoreid piirdub ainult tasumäärade loendamisega ja kurtmisega korratu tasumise ning tasumata jätmise üle. Ainult Jõelähtme pastori vastavas aruandes on öeldud, et 1695. a. saanud ta talupoegadelt aktsidentside näol 42¹/₂ riigitaalrit⁵¹. Talupoegadelt laekusid need tulud peamiselt ka teistes kihelkondades. Kõikjal kurdetakse selle üle, et aadlikud laskvat endid laulatada, käivat armulaua jne. linnades, mis tähendavat maapastoreile märgatavat majanduslikku kaotust⁵².

Loendatud tuluallikate kõrval esines veel mõnesuguseid teisi, mille majanduslik tähtsus oli eespool-vaadelduist märksa väiksem, või mis esinesid ainult üksikutes kihelkondades. Üldiselt kõigis kihelkondades langes pastori heaks kirikus kellakotiga suurtel pühadel kogutud raha. Suurt see küll ei andvat, sest talupojad olevat väga kitsid raha andma, teised rõhutavad küll ka seda, et väikese vaskraha puudus tingivat ka kirikukoti kaudu laekuvate summade vähesuse⁵³. Teisal saavad pastorid aastas väiksema summa kiriku rahalaekast⁵⁴. Mõnes teises kihelkonnas laekus pastorile väiksemaid tulusid kiriku juurde asutatud legaatidest jm.⁵⁵. Üldiselt aga jäid kõik säärastest allikatest laekuvad tulud väga tagasihoidlikkudeks. Maapastorite hulgas asus teataval määral eriseisundis Lihula pastor, kes sai eespool-käsiteldud sissetulekute kõrval, mis olid küll märksa väiksemad kui naaberkihelkondades, riigilt kindlat aastapalka 200 hõbetaalri ulatuses⁵⁶.

Seesugused olid maapastorite tuluallikad XVII sajandi lõpul. Pastorite üldiseks püüdeks on näidata, et neist allikatest laekuvalt sissetulekutest ei piisa seisusekohaseks elatumiseks. Ent siin

⁵⁰ AE, fol. 253.

⁵¹ AE, fol. 29.

⁵² AE, fol. 90 jm.

⁵³ AE, fol. 250.

⁵⁴ AE, fol. 295: Lääne-Nigulas aastas 10 vasktaalrit.

⁵⁵ AE, fol. 139.

⁵⁶ AE, fol. 208.

nähtavasti on tegemist liialdamisega. On kindel, et pastorite väide on paikapidav sajandi lõpuaastakümne kohta, millal laekus tõesti ainult osa saadaolevatest andamitest ja maksudest. Neil aastail võis kirikuõpetajate olukord siin ja seal olla majanduslikult tõepoolest väga raske. Ent normaalsetes oludes, eriti kui pöörati suuremat tähelepanu ka oma majapidamisele kirikumõisas, pidi jätkuma eespool-kirjeldatud sissetulekute nii rahuldavaks äraelamiseks kui ka tagavara kogumiseks mustade päevade tarvis⁵⁷. Seda kinnitavad ka mõned andmed aruannetes, milles nõutakse selgitust pastorite varandusliku seisundi kohta. Ridala pastor teatabki, et ta on andnud laenuna välja 200 riigitaalrit, saades 50/0, peale selle laenutatud ta ühele talupojale 50 riigitaalrit, saades laenu kestuse ajal nimeetatud talupojalt 1/4 adramaa loonusmaksu⁵⁸. Lihula pastor kinnitab omas aruandes küll päris kategooriliselt: *Mein Capital lieget bey dem lieben Gott auff interesse*, kuid vaatamata sellele on ta ehitanud Lihulasse oma laste jaoks 2 puumaja, mis annavad kokku aastas 12 riigitaalrit üüri⁵⁹. Seega võiksime küll arvata, et pastorite majanduslikud raskused, sissetulekute nappus ja vähesus XVII sajandi lõpul oli erakordsetest aegadest tingitud ajutine ning mööduv nähtus, millest Rootsi aja lõpul pealetulnud sõja tõttu arvatavasti enam küll üle ei saadudki.

E. Blumfeldt.

De la situation économique des pasteurs de campagne en Estonie du Nord à la fin du XVII-e siècle.

R é s u m é.

L'Article est basé sur les rapports officiels des pasteurs sur leur situation économique pour les années 1691—1701. On y voit que les ressources des pasteurs se divisaient comme suit: 1) recettes de l'exploitation du domaine de l'église, 2) taxes en espèces et en nature de la part des domaines, 3) impôts paroissiaux en nature de la part des paysans de la paroisse, 4) rétributions pour le service religieux et 5) diverses autres recettes qui ne se présentent qu'occasionnellement. La situation économique des pasteurs n'était pourtant pas enviable, parce que la décennie envisagée fut une période de disette, de famine et de peste extrêmement difficile. Le labourage des champs du domaine paroissial fut désorganisé presque partout et la semence ne rendait que trois pour un; pendant plusieurs années la récolte fut complètement ratée. Tous les impôts et contributions ne rentraient que très difficilement. On ne réussit à recueillir des paysans qu'à peine 50%. Les pasteurs expliquent la rentrée irrégulière des impôts par le déclin économique des paysans, par l'abandon des fermes et par la fuite des paysans. Quelquefois on tâche pourtant de prouver que même avec la rentrée normale les recettes assurées aux pasteurs ne

⁵⁷ Vt. pastorite majandusliku olundi kohta ka O. Liivi artikleid „Eesti kultuuriline ilme Rootsi aja lõpul“ (Sõdur XVII (1935), lk. 654—662) ja „Virumaa Põhjasõja eel“ (Sõdur XVIII (1936), lk. 936—942).

⁵⁸ AE, fol. 298.

⁵⁹ AE, fol. 208.

suffiraient pas pour une vie digne de son rang. C'est probablement une exagération. En réalité ces ressources suffisaient dans les conditions normales à constituer même des réserves. La dépression économique décrite dans les rapports dura à cause de la Guerre du Nord probablement jusqu'à la fin de l'époque suédoise en Estonie.

Arvustused.

A. Süvalep, Narva ajalugu I. Toimetaja A. Soom. Taani- ja orduaeg. Narva 1936, 337 lk.

Eesti linnadeajaloo alalt on ilmunud võrdlemisi rohkesti kirjandust, kuid suures enamuses käsitleb see lühemaid ajajärke või eriküsimusi. See kirjandus on enamikus metoodiliselt puudulik ja vananenud. Üksikute linnade ajaloolise arengu põhjalikke ja ulatuslikumaid ülevaateid on vaid üksikuid ja suure osa nendegi suhtes on kehtivad eelnimetatud metoodilised puudused. Narva ajalugu esitavad teosed — H. J. Hanseni „Geschichte der Stadt Narva“, ilmunud 1858, ja A. Petrovi „Gorod Narva“, ilmunud 1901, millega liitub vanema ajaloo osas midagi uut lisamata ja ainult linna eestluse seltskondliku elu suhtes XIX sajandi lõpul ning XX sajandil mõnevõrra huvitavat pakkuv A. Tõnuristi ebakriitiline ülevaade „Narva“, ilmunud 1912 — kannatavad rängalt nii metoodiliste vigade kui ka faktilise materjali vähese kasutamise ning puuduliku läbitöötamise all. Eriti ilmnevad nende tööde puudused nüüd Süvalepa teose avaldamisel, millega on esmakordselt Narvale antud tagasi ta vanem ajalugu õiglaselt ja andmeilt väga täielikus valgustuses.

Eesti iseseisvuse ajal ilmunud linnadeajaloolisest kirjandusest on Süvalepa teos kahtlemata kõige põhjalikum ja ulatuslikum uurimus. Süvalepa teos haarab linna kogu arengut umbes 300 aasta jooksul kõige mitmekesisemal aladel ta asutamisest peale kuni 1558. a.

Käesolev teos laiendab meie teadmisi Narva varasema ajaloo kohta üllatavalt suurel määral. Kui siinmainitud vanemais teoses Narva ajaloo üle Narva arengu käsitus Taani ja ordu võimu all oli abitu kobamine ja opereerimine üksikute faktidega, vähepõhjendatud oletustega ja otseste eksimustega, siis Süvalep esitab rikkalikku andmestikku, millest suur enamus on täiesti uudne ja arhiivianesel põhinev.

Veel kord selgub seda teost lugedes, millise ainulaadse tähtsusega meie keskaja linnade ajaloole on Tallinna Linnaarhiiv. Autor ammutab siit peamise andmestiku, ja see osutub Narva ajaloole esmaväärse tähtsusega ainekukaks. Ilma viimasefa autoril oleks raske palju uut pakkuda ja üksikasjalisemalt käsitledagi Narva varasemat ajalugu. Mõnevõrra lisaainestikku on autor saanud ka Riigi Keskarhiivist Tartus, Narva Linnaarhiivist ja mõnest teisest kodumaa arhiivist, välismailt Preisi Riigiarhiivist Königsbergis ning Danzigi Riigiarhiivist. Kahtlemata leidub neis kahes arhiivis aga rohkem materjale Narva kohta. Ka Riigi Keskarhiivi kõik kogud pole autori poolt kasutamist leidnud. Autoril pole võimalik olnud tutvuda Narva kohta käiva ainekukuga Rootsi Riigiarhiivis Stokholmis ning Lüübecki Riigiarhiivis, kus ta andmeid oleks leidnud XV ja XVI sajandi kohta.

Teos koosneb kahest osast. Esimene on autori enda väljenduse järgi „kronoloogiline“ (lk. 5) või „kroonikaline“ (lk. 280) käsitlus Narva ajalooost kõnesolevas ajajärgus, teine on eriosa, kus autor eriküsimuste kaupa keskendatult vaatleb Narva linna siseelu arengut. Lõppu on paigutatud allikaviited ja märkused, tarvitatud lühendite nimistu ning koha- ja isikunimede register.

Kõigepealt võetakse teoses vaatluse alla Narva linna ja linnuse tekkimine. Erilise selgusega ilmneb, et Narva oli oma algajal Tallinna ettevõtte, Tallinna kaupmehed olid Narva linna rajajad ja orduaja lõpuni säilitab Tallinn Narva arengus ebatavaliselt tähtsa seisukoha. Isegi Narva linnale antud alustrajava tähtsusega ürikuid, linna privileege säilitati Tallinnas, mitte Narvas, ja privileegide-laeka võtmeist üks oli narvalaste, teine tallinnlaste käes. Tallinn oli Narvas eestkostja väga paljude küsimustes ja Tallinna kodanikud nautisid Narvas mõnikord suuremaid eesõigusi kui linna enda kodanikud. Tallinna ja Narva vahel käsitledaval ajal valitses nii tihe side, et Tallinna ajalugu pole vaadeldav ilma Narva ajaloota, Narva ajalugu on olulisel määral ka Tallinna ajalugu.

Autor jälgib Narvia küla, Narva linnuse ja selle juurde tekkiva aleviku moondumist linnaks. Jätkuvalt kirjeldatakse sündmusi orduaegses linnakeses, paganlust XIV sajandi keskel Narva ümbruses, Harju mässu järelikajana eestlaste poolt Narva piiramist 1344. a., kaubandussuhete arenemist Novgorodiga, kellega Narva majanduslik hüveolu oli peaaegu samavõrdsest seotud kui Tallinnaga. Juba XIV sajandil tekib linnal kaubaühendus Soomega, Taaniga ja Lääne-Euroopaga. Tähtsat osa Narva kaubanduseluse etendas loomulikult Hansa linnade liit, kuigi Narva ei kuulunud liitu. Narva püüdlused Hansasse astumiseks nurjusid peamiselt Tallinna vastuseisul. Sellega oleks tõusnud Narva iseseisvus ja osatähtsus Tallinna kahjuks, ja Tallinn seedis kergemini neid tülisid ja raskusi, mis tal tekkisid Narvaga viimase mittekäitumise Hansasse.

Suurt tähtsust Narva kaubanduses omasid peale Tallinna ja teiste Liivimaa linnade Viiburi, Lüübek, Danzig ja Pihkva. Õieti toob S. esile ordu heatahtlikku suhtumist Narvale ja linna oma kaitse alla võtmist ta tülide puhul Tallinnaga, Hansaga ja venelastega. Ühtlasi antakse seoses Narva ajalooaga ka Ida-Virumaa, eriti Alutaguse ja Vasknarva arenguline ülevaade ning tuakse rohkesti uudseid andmeid Rakvere ajalool.

Eestlaste ja vadjalaste osa Narva linna kodanikena ja elanikena leiab hindamist mitmes kohas. Et neid linnas oli ajuti kuni 85% tervest elanikkonnast, selgub 1501. a. õnnetust lahingust venelastega, kus neist üle 100 langes. Leiab käsitlemist talupoegkond kaubitsejana Narva kodanikkudega ja venelastega ning Venemaa vadjalastega, ning maakaitsejana ordu vägedes ja Narva linnuse meeskonnas. Lastakse koguni (autor on siiski väga ettevaatlik) eestlase lapsena aimata Narva ordufoogti Johan Koningit (Narvas 1435—1438). Eestlased olid ka paljud kipparid-laevnikud, kes toimeatasid kaupu Narva ja Tallinna vahelisel mereteel.

Esimest osa läbivad kandvaina Narva sõjalise kaitse, poliitilis-õigusliku olukorra ning kaubandussuhete arengu vaatlused. Sõjakäigud venelastega leiavad olemasolevate andmete najal võimaliku peenuseni kirjeldamist, samuti Ivangorodi rajamine ja areng. Narva kaubandamise koguni ülikülluses esitatud fakte, kuigi

suures enamikus pisiandmete või kaubanduslepete sõlmimise ja nende rikkumise näol.

Kahjuks teadete puudulikkus pole nähtavasti võimaldanud pikemalt vaadelda Fuggerite osa Narva kaubanduses. Õige üksikasjaliselt on esile toodud rivaalsusvahekorrad Narva ja venelaste Ivangorodi kaubandamises. Laokoha küsimusse lisatakse huvitava faktidega uut valgust. Esimese osa vaatluse autor lõpetab väga huvitava peatükiga 1558. a. Narva venelaste kätte languse põhjuste selgitamise üle, kus ta tõendab oma head analüüsivõimet. Põhjuste selgitamisel on tulnud olulist osa etendada Vao mõisast Virumaal pärineval Herman Lode päristalupojal Hansul, kes oli sel ajal Narva pärjermeisteri Herman tor Moleni majasulane.

Teises osas autor keskendatumalt ja huvitavalt avab rea peatükkide abil meile kujutluse Narva siseelust, Taani ja orduriigi piirist Venemaaga, linnusest, linnast, Ivangorodist ja nende kindlustistest, linna hoonestusest ja tähtsamaist asutisist ning institutsioonidest, kirikuist, kabelitest, raest, õigusemõistmisest, linna tuluallikaist, õiguslikest vahekorrist Tallinnaga ja orduga, linna rahvarvust ja rahvastiku koostisest, kaubandussuundadest ja -liikidest, liiklemisest, tööstusest, põllundusest, kalastusest, haridus- ja tervishoidlikest oludest ning kodanikkonna eraelust. Tähtsad on nimesitikutud Narva ordufoogtidest, raehärradest ning vaimulikest.

Sellest sisu pealiskaudsestki loendist ilmneb andmete rohkus ning uudsus, mida teos nii tulvavalt pakub. Autori keelelene esitusviis on elav ja kergesti loetav, ning see ei lase tunda teost liiga kuivana, mis hädaoht on olemas säärase sagedasti napolisõnalise andmetehulga juures.

Terminoloogiliselt on teos võrdlemisi hästi ja ühtlaselt läbi viidud. Kuid seesuguste modernsete väljendite juures, nagu lepinuduma, hõivama, teadistama, kehestama, ennistama, rikunduma, kaasuma ei sobi üldiselt ebaisiklikult väljapeetud objektiivse esitamisvormi juures ütlused nagu „pole silma puutunud“ (lk. 259), või „võõrastav on kuulda“ (lk. 266), Narva kirjade „lõmitav“ toon (lk. 272) jms. Ülimodern on küll nimetada XVI sajandi I poolel elanud pärjermeister Brossinki naist kui Narva tervishoiukuraatori ülesannete täitjat (lk. 308). Paberikiri (lk. 321) asemel tuleks tarvitada „paberürik“. Piltide allkirjad jätvavad mitmel pool soovida, puuduvad ürikute allkirjades pärinevuse-aastad, lk. 77 nimetatakse pildi allkirjas raeraamatut, samal lk. tekstis mainitakse aga sellesama allikana arveraamatut jms.

Allikaviidete esitamisel (lk. 311 jj.) tuleb märkida ebaühtlast ja puudulikku tsiteerimist. Näiteks I osa, ptk. 42, mrk. 17 all on mainitud kiri ilma daatumita, tegelikult on aga viidatud arhiivimaterjali hulgas mitmed kirjad sellest aastast; oleks võidud täpsemalt, kuupäevaga tsiteerida, nagu seda mujal sageli tehtud. Sama viga kordub õige mitme märkuse juures. I osas ptk. 44, mrk. 10 peab teise kirja daatumina olema 23. V asemel 25. V. Samane mrk. on erinevalt tsiteeritud kui sama ptk. mrk. 17. Tsiteerimise erinevus on näiteks ka II osas ptk. 11, mrk. 11 ja 15 vahel. See oleks näide ebaühtlasest tsiteerimisest õige paljudes teisteski märkustes. Tsiteerimise põhjal ei läinud üldse korda arhiivimaterjalist üles leida näit. II osa ptk. 11, mrk. 11 mainitud ürikut. Katselisel teksti võrdlemisel arhiiviainesega Tallinna Linnaarhiivis selgus, et ürikute sisust on täiesti õieti aru saadud. Mõned allikaviited pole lahendatud lühendite kohaselt (I osas ptk. 41, mrk. 19). Puudub kasutatud

kirjanduse loend, mida ei saa asendada lühendite nimistu. Oleks võinud olla ka piltide loend. Mis aga juba teose esimese kronoloogilise osa pärast selles teoses tingimata oleks pidanud olema, on asjaregister. See oleks tunduvalt kergendanud esimese osa kasutamist ja asjaregistri puudumine annab end siin valusalt tunda.

Eksitavaid trükivigu teoses on vähe, neist võiks mainida lk. 142 Ivangorodi kaubaõue ehitamist a. 1615, peaks nähtavasti olema a. 1516. Esimese osa ptk. 35. on tekstis (lk. 160) juhitud allikaviitele 25, viimast ei leia meie allikaviidete all üldse.

Sisulistest vastuoksustest ja eksitustest mainigem lk. 51 Mone identifitseerimist Ekholmi või Mohni saarega, peaks olema Mõni saar Taanis. Eksitus (lk. 72) on ka Goddert v. Plettenbergi nime-tamine ordumeister Wolter v. Plettenbergi isaks. Lk. 195 kõneldakse Astrahani vallutamise a. 1553, tegelikult toimus see a. 1556. Lk. 246 ütleb autor, et linnakirik asetsenud praegusel kohal juba XVI sajandi alguses, lk. 247 selgub aga sama kiriku ehitamine juba a. 1467.

Autor esitab oma teoses rohkesti oletusi, kuid teeb seda enamasti väga ettevaatlikult ja kaaluvalt, nii et suurema enamusega neist tuleb nõustuda. Kohati tundub seisukoha võtmisel isegi liigset ettevaatust, nagu lk. 118. Need oletused aitavad esitust seal siduda, kus materjal napivõitu. Muil juhtumeil autor hoidub targutamisest ja laseb eriti esimeses osas kõnelda reastatud lakoonilisel faktilisel andmestikul. Kohati annab tunda end sündmuste üldise tausta kirjeldamise puudumine, üldiselt on aga S. kiiduväärselt keskendunud Narva probleemidesse.

Kirjandusega on S. nähtavasti õige täielikult tutvunud, Hansa ajaloolase L. Goetzi teosed on talle pakkunud rikkalikku materjali. Seevastu hoidub autor sealgi kasutamast, kus see võimalik oleks olnud, vananenud Hanseni ja Petrovi töid. Võib-olla oleks autorile kasuks tulnud, eriti Viiburi osa vaatlemisel Narva kaubandamisele, Y. Ruuthi metoodiliselt hästi koostatud ulatuslikud teosed Viiburi ja Turu linna ajaloo üle.

Meeleldi oleks tahtnud näha rohkem andmeid taaniaegse Narva kohta. See oleks autoril vist võimalik olnud, silmas pidades tema ilmunud eriuurimust selle ajastu kohta.

Need kõik on aga pisimärkused, mis ei kahanda sugugi teose suurt väärtust, ja millest näiteks tsiteerimistehnilises osas ühtlase silmaspidamisel autor kahtlemata tulevikus omandab suurema vilumuse.

Mille vastu aga vaielda tahaks, on autori dispositsioon teose jaotamisel kronoloogilisse ja eriosasse. Praegune jaostus ei kahanda loomulikult teose väärtust, küll aga raskendab teataval määral tema kasutamist. Turistide huvidele vastutulemisega, nagu autor seda sissejuhatuses ütleb, ei saaks läbiviidud jaotust põhjendada. S. teos on mõeldud ja teostatudki teadusliku objektiivse uurimusena, ja kuigi ta on kergelt loetav, ei tule ta arvesse mõne lühema, turistidele kohasema ülevaate-raamatukesena. Praegune jaotus tingib aga väga sageda kordumise esimeses osas endas ja esimese ja teise osa vahel. Pealegi kronoloogiline faktide järjestus toob endaga kaasa suure ühetoonilisuse ja katkendlikkuse, mida autor katsub ületada korduvate liitelausetega. Järjest arenev sündmustik teataval alal lõhestatakse mitmesse ossa, millest tüüpiline näide on peapiiskop Michael Hildebrandi pärandusprotsess, mida tuleb esitada autoril umbes seitsmes eri kohas. Samane lugu on Narva

Hansasse astumise püüdlustega, laokoha, vahapitsafi ja teiste küsimustega. Esimese osa peatükkide pealkirjad ei vasta sagedasti sisule, haarates sellest ainult väikese osa. Seda on märganud autor ise (vt. sissejuhatus). Önnelikumalt oleks saadud küsimusest üle, kui jaotuse aluseks oleks võetud teose teises osas kasutatud ainealalise vaatluse süsteem. See oleks olnud mõeldav peatükkide suuredamise näol ja sinna ainese koondamisel teemade järgi, nagu: linna asutamine, nime päritolu jne.; linnaõiguslik areng; Tallinna ja Narva kaubanduslikud vahekorrad; kaubandus Venemaaga; kaubavahekorrad teiste linnade ja maadega (nagu see teises osas osalt tehtudki); kaubanduse eriliigid; üldine kaubanduskorraldus; Ivangorodi ja Narva võistlus kaubandamise alal; laokoha küsimus; sõjalise kaitse korrastamine; poliitilised vahekorrad Venemaaga jne. Muidugi ka siis poleks võimalik olnud kordumusi alati vältida, kuid need oleksid olnud väiksemad ja üheliigiline ainekik oleks olnud terviklikumalt ning ülevaadet kergendavamalt käsitledud.

Keskendatuma sisuga peatükid esimeses osas on seetõttu suurema huviga loetavad ja nad on ka rohkem läbitöötatud. Faktiilist materjali oleks võidud mõnes kohas vähendada (näit. mõningaid protsesse ja väiksemaid tüüpe). Keskendatumad peatükid esimeses osas on 34, osalt 35, 40, 42, 44. Teine osa ses mõttes on hoopis ülevaatlikum. Oleks tahtnud näha eripeatükki Narva eestluse ja hõimlaste vadjalaste kohta, samuti ajastule üldhinnangut sisaldavat kokkuvõtet. Kuid dispositsiooni-küsimus on muidugi vaieldav ega riiva oluliselt käesoleva teose suuri väärtusi.

Selle teose kaudu selgub Vana-Narva olu, teos ise on õieti Narva kaubanduse ja kaubanduspoliitika ajalugu seoses sõjalise kaitse ajalooaga. Kasutades harukordselt rohkesti arhiiviainesel põhinevaid senitundmatuid uusi andmeid, kogudes ürikute väljaandeist olemasolevad teated, on autor ühendanud need killukesed suurejooneliseks ehitiseks. Narva ajalugu on suur materjalikogu, mida kasutatakse edaspidistel uurimistel. Ühtlasi on ta objektiivne, autori poolt tõsise allikakriitilise suhtumisega ning õige analüüsiga läbi viidud teaduslik uurimus, mis eriti oma teises osas annab tõendusi autori ajaloo uurimise võimetest. See teos sisaldab suurel määral Tallinnagi ajaloolist arenemist keskajal, ühtlasi on ta rikkastavaks tööks meie majandusajaloole. Linnadeajaloo alal on ta ulatuslikumaid ja põhjalikumaid teoseid Eestis. Ei saa keelata täit tunnustust autorile, kes nii õelda asjaarmastajana, ainult tõsise kiindumusega Narva mineviku vastu on alustanud oma aastaid kestvat tööd, õppinud selleks ära alamsaksa keele ja paleograafia, ning tulemusena andnud jääva väärtusega teose.

O. Liiv.

Jul. Bleyer, Postiajaloolisi katkendeid rootsi ajastust, seotud Eesti- ja Liivimaaga. Koguteos „Eesti-Rootsi posti juubeli album 1636–1936“, Postivalitsuse väljaanne, Tallinn 1936. lk. 29–75.

Kuninganna Kristiina ajal rajati määrusega 20. II 1636 kindlamad alused Rootsi postindusele, mis siitpeale moodustas riikliku, korrapäraselt töötava ja ka eraisikute poolt kasutatava organisatsiooni. 1638. a. laiendati see korraldus ka Rootsi välisprovintsidele, võttes Soome, Ingeri, Eesti- ja Liivimaa üldisse Rootsi postivõrku. Selle tagajärjel lülitus meie kodumaagi Lääne-Euroopas alles tekkimisel oleva sideasjanduse moodsama korraldusega. Kuid

Rootsi postindus oli võrrelduna nüüdisaegsega kaunis primitiivne ja post teenis eeskätt riikliku sidevahendi ülesannet.

Neil põhjusil tundub täitsa loomuliku üritusena asjaolu, et Eesti Postivalitsus otsustas pühitseda Rootsi posti kolmesaja-aastast juubelit eestikeelse eri juubelialbumi avaldamisega. See album sisaldab mõningate lühemate kirjutiste kõrval Postivalitsuse direktori Gustav Jallaja'se ja Riigi Keskarhiivi direktori dr. Otto Liivi sulest Jul. Bleyer'i pikema kultuuriajaloolise ülevaate Eesti- ja Liivimaa postiolude kohta Rootsi ajal. Bleyer seab enda ülesandeks tuua lisandeid Eesti postinduse üldise ajaloo jaoks, näidates, kuidas reeglipäraselt korraldatud sideasjandus astus Eesti alal esimesi samme.

Esialgse katsena sellelt alalt on J. Bleyeri kirjutis kahtlemata teretulnud lisand eesti ajaloo uurimisele. Selles tehakse esmakordselt laiemale avalikkusele kättesaadavaks suur hulk väärtuslikku kultuuriloolist ainet, mis kogutud vastavaist eriteostest ja teataval määral ka arhiivist. Suure osa oma andmeist on Bleyer ammutanud Rootsi postinduse teeneka uurija Teodor Holm'i teosest „Sve-riges Almäna Postväsen“ (1.—5. k., Stockholm, 1906—1929) ja teistest Rootsi postindust käsitlevate autorite (Joh. Rudbeck'i, Paul Heurgren'i jt.) uurimustest. Teatavat lisamaterjali on ta saanud mõnede Eesti kultuuriajalugu Rootsi ajal jälginud uurijate (O. Liivi, Joh. Vasara, Fr. Puksoo jt.) töist. Arhiivianimestikku on ta hankinud peamiselt Tallinna Linnaarhiivist, Riigi Keskarhiivist ja mõnevõrra ka Rootsi postivalitsuse ajaloolisest arhiivist. Sellise võrdlemisi mitmekülge materjali põhjal käsitleb ta üsna üksikasjaliselt Rootsi postikorralduse sisseseadmist Eesti alal ja selle edaspidist arengut kuni Vene võimu alguseni 1710. a. paiku.

Eesti postinduse üldise ülevaate kõrval käsitletakse autori poolt ka mitmesuguseid eriküsimusi — postiteid maal ja merel, kirjade saatmise viise ja sellega seotud toiminguid, ametlikkude teadete rahvale kuulutamise viise, postmeistrite isikuid, nende ainelist seisundit ja hariduslikku taset, postinduse korraldusest väljakasvanud esimesi ajalehti jne. Tallinna ajaloo seisukohast pakuvad erilist huvi kirjeldised selle kohta, milliste raskustega oli neil ajal seotud postühenduse pidamine Porkkala ja Tallinna vahel postipaate ja postisaanide kaudu ja milliseid vintsutusi tuli postühenduse teostajail muutliku ilmastiku tõttu mõnikord nädalapikkusteks venivail ülesõitudel taluda. Ka on samas suhtes huvitavad teated tülist viimse rootsiaegse Tallinna postmeistri Jonas Liunggreen'i ja Tallinna rae vahel 1708. a., tülist, mis oli puhkenud selle tõttu, et Liunggreen oli seni all-linnas asunud postkontori (nn. postimaja) üle viinud Toompea lossi. Bleyeri ülevaate väärtust aitavad tõsta sellele lisandatud pildid ja ülesvõtted ürikuist.

Autoril ei ole aga kahjuks õnnestunud avastada Rootsi posti kaudu edasisaadetavaid eestikeelseid kirju, mida kahtlemata teataval määral pidi esinema. Ka oleks tulnud tõele kasuks, kui selles oleks veidi üksikasjalisemalt saadud jälgida Rootsi posti teenistuses seisva eesti elemendi osatähtsust ja erialalist tegevust. Selle eest oleksid võinud tõe väljajäada mõned küsimused, mis teemaga kaunis lõdvalt seotud või millede käsitlemise teaduslik väärtus üsna kahtlane, näit. mõningate Tartu, Riia, Tallinna ja Pärnu postmeistrite karakterioloogilised iseloomustused nende käekirja grafoloogilise analüüsi alusel (tehtud hr. Leo Vieweger'i kaasabil), või vanamoeliselt moraliseerivad arutused. Ka oleks võinud autor

veidi põhjalikumalt kujutada postiolusid Rootsis ja meil enne üldise postikorralduse loomist, et sellega luua vajaliku lähtekoha selle reformi poliitilise ja kultuurilise fäähtsuse hindamiseks.

Mõnevõrra puudulik on ühflasi Bleyeri töö vormiline külg. Enamik autori poolt kogutud, kahtlemata väga huvitavat materjali on paigutatud eri ekskurssidesse, mis järgnevad üksteisele ilma kindlama plaanita ja on omavahel väga lõdvalt seotud. Sageli piirub autor pikkade allikakatkendite paigutamisega otse teksti, ilma et ta käsitledud küsimusi ise esitaks rohkemal määral seotud jutustisena. Seetõttu avaldab teos ebasüsteematailise, katkendliku ja viimistlemata käsitelu muljet. Samasugune järjekindlusetus valitseb ka allikate tsiteerimisel. Tavaliselt on viitamine allikaile hoopis ära jäetud; mõnikord (näit. lk. 53) mainitakse arhiivi, kus leidub vastav ürik; üksikuil juhtumeil aga mainitakse mitte ainult vastavat arhiivi, vaid ka üriku täpsemat asukohta selles (näit. lk. 63), ja samuti mõne kirjutise leidumist mõne ajakirja aastakäigu täpselt ülesantud lehekülgedel (näit. lk. 71). Seejuures esinevad vastavad viited allikaile kord jooksvas tekstis sulgude vahel, kord jälle märkustena joone all. Igatahes vähendab viidete vähesus ja tehniline puudulikkus Bleyeri töö teaduslikku väärtust ja raskendab uurijaile selle kasutamist. Ka töö keeleline külg on mõnevõrra puudulik.

Vaafamata neile puudustele jääb teos siiski väärtuslikuks kultuurilooliseks käsifluseks Eesti postinduse algaegadest. Autor, kuigi vähik ajaloolises uurimistöös, on osutanud suurt tööindu ja armastust oma uurimiseseme vastu ja väärilb ses mõttes kõigifi tunnustust kui esimesi pioneere meie postinduse ajaloo alal.

P. Tarvel.

Otto Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVII. Tartu 1935, XLII + 336 lk.

Et autor on võtnud uurimisobjektiks majanduslikud olud XVII sajandi lõpul, on iseenesest õnnelik mõte ja seda mitmesugustel põhjustel. Et neist põhjustest paremini aru saada, tuleb alla kriipsutada seda, et Eesti ala põllumajanduslikule tootmisele, osalt selle organisatsioonile, veel enam aga rahvastiku arvule ja tootmise suursele, on väga suurt mõju avaldanud sõjad, mis korduvalt on põhjalikult ja otse masendavalt desorganiseerinud Eesti ala põllumajanduslikku tootmist, rahvastiku arvu, mõjustades tugevasti ka kaubandust.

Kui Eesti ala põllumajanduslik tootmine oli tõusnud kvantumilt kõrgele tasemele, arvestades muidugi valitsevat agrikultuuri XVI sajandi keskpaiku, tabas maad raske aeg selle destruktiooniga, mis sai alguse Vene-Liivi sõjaga, lõppedes Rootsi-Doolla vaheliste võitlustega XVII sajandi esimestel aastakümnetel.

Sõjast, taudidest jne. segipaisatud ruumis toimumine aegapidi, rahvaarv kasvas, sõja läbi segipaisatud suur- kui väikemajapidamised elustusid järk-järgult, kusjuures Rootsi aeg ei toonud siiski tööorganisatsioonis, nagu ka käitiste organisatsioonis olulist uut, võrreldes sellega, mis juba Rootsi aja alguses oli olemas. Rootsi aja lõpp tõi lisandina juurde küll riigimõisad, kuid ka neis toimus majandamine teoorjusega.

Igatahes oli XVII sajandi lõpuks põllumajanduslik tootmine nii juhtimiselt, organisatsioonilt, töö normidelt, tootmise suunalt ja seoselt maailmaturuga saanud võrdlemisi kindla ilme. On siis ka loomulik, et see aeg pakub tervikuna uurimisele hoopis tänuväärsema ala kui desorganisatsiooni astjud, milledest terviklikuma pildi saamist raskendab juba organisatsiooni ja stabiilsemate vormide puudumine, kõnelemata veel ainese lünklikkusest.

Uurides majandusolusid Rootsi aja lõpul peatub autor kõigepealt Eesti ala majanduslikul organisatsioonil, haldussüsteemil, adramail kui maksuühikul, nende arvul, eramõisade ja talumajapidamisel, sajandi lõpu riigimõisade majandamissüsteemil, riigimajanduspoliitikal ja linnade majandusel jne.

Teose esimese osa 2. ja 3. peatükis on aga põhjendatult pandud peardõhk Eesti ala peamise tootmisharule — viljaproduktsioonile ja sellega seoses olevale viljakaubandusele. Viimane oli suure tähtsusega nii maale kui ka linnadele, mis siis peamiselt baseerusid kohalikul väljaveol, nagu autor seda veenvalt allikainese najal ka näitab ja tõestab, samuti ka, et viljaproduktsioon oli üldse peatähtsusega maa majanduslikus tootmisprotsessis.

Käsitelles viljatootmist peatub autor väljadesüsteemil, harimisvahenditel jne. Tootmisel on esijoones käsitletud suurkäitised — mõisad, osutades nende sõltuvusele talumajapidamisest; sellele järgneb ülevaade talumajapidamisest ja viimase olenevusest mõisavõimust, eriti sotsiaal-majanduslikult, lõpetades peatüki tootmise suurusega, mõisade ja talude osaga selles.

Vaadeldes teraviljakaubandust peatub autor turu sihtkohtadel ja konjunktuuridel, üksikute linnade — peamiselt Tallinna — osal viljakaubanduses; käsitlemist on leidnud ka viljakaubandus väljaspool linnu, Rootsi tollipoliitika ja viljaväljaveo keeldude mõju viljakaubandusele. Hea on ka ülevaade suure näljaaja majanduslikust mõjust.

Üldiselt võiks öelda, et autor on üsna orgaaniliselt konstrueerinud oma teose kava ja et see on võimaldanud küllalt tulemusrikkalt käsitleda töö teemaga seoses olevaid probleeme.

Probleemide lahendamisel langeb peaväärtus just peatükkidele, kus lähemalt vaadeldakse viljatootmist ja viljakaubandust, kuna peatükk majanduslikust organisatsioonist on vähemalt osaliselt meile juba varemini mõnevõrra tuttav, kuigi siingi on uut.

Väga ulatusliku arhiiviainese ja laialdase literatuuri abiga on autor suutnud lahendada terve rea väärtuslikke probleeme, millest on suur abi meie majandusajaloo käsitlemisel ja mis pakuvad väärtuslikke viiteid uurimise jätkamiseks tulevikus. Säärastest probleemidest võiks mainida näitena järgmisi: üksikute mõisalade talude asustust, talude suurust ja loomade hulka puudutavad andmed ja käsitus, samuti käsitus ja andmed üksikute mõisade tali- ja suvivilja külvialast, talumaade põlispõllu ja alemaa suurusest, mõisade ja talumaade kultuurpinnasest, mõisade ja talumaade põllunduslikult kasutatud ala suhtelisest vahest, mis võimaldab taibata mõisade poolt taludele pealepandud teoorjuse pinget, mõisade ja talumaa viljatoodangu osa väljaveos, kesjuures autor veenvalt näitab talumajapidamise suuremat osatähtsust võrreldes mõisamajapidamise toodangu suurusega. Õieti üksikasjaliselt on käsitletud Tallinna viljaväljaveo suurus. Väga väärtuslikud on hindade tabelid, nende hulgas just ka need, mis näitavad hindade kõikumist ühe aasta jooksul. Mainitud probleemide käsitus pole tähtis mitte

ainult olukordade tundmaõppimiseks Rootsi aja lõpul, vaid kõik need probleemid kuuluvad integreeruva elemendina ja orgaanilise vahelülina meie sotsiaalmajandusajaloo arenguastmestikku ja seega siis on nende tundmine meie sotsiaalmajandusajaloo üldkäsitluse seisukohast mõõdapääsematu, näit. ka sel juhul, kui tahame jälgida meie sotsiaalmajanduslikku arengut XVIII sajandil, kui Eesti talupoegkonna sotsiaalmajanduslik arengujoon sai tugeva käänaku talupoegkonna kahjuks.

Teosele on väga suureks abiks hoolikalt koostatud tabelid ja kaardid. Viimastest väärivad eriti mainimist põlispõldu, aasu, metsi ja tühje alasid käsitlev kaart XVII sajandi lõpust ja meie tolleaegsete linnade tagamaid kujutav kaart.

Muidugi sisaldab teos veel paljugi muud väärtuslikku, mille mainimine siin meid aga viiks väga kaugele.

Lõppeks tuleb konstateerida, et Liivi töö on suuri teeneid meie majandusajaloo uurimistöö arendamisel ja säärasena väärib ta kindlasti nii uurijate kui ka ajalooarrastajate tähelepanu. Pealegi ei piirdu see huvi sugugi ainult eesti uurijatega, sest eeskätt just rootsi uurijail tohiks olla huvi Liivi töö vastu. Käsitelles Eesti majanduslikku olukorda XVII sajandi lõpul, on oluliselt puudutatud ka Rootsi ajaloo probleeme. Kuulus ju Eesti ala Rootsi riiki ja Rootsi riik on siinset majanduslikku elu, nagu autor oma töös veenvalt näitab, mõjustanud nii tollipoliitikaga kui ka vilja väljaveo keeldudega. Ka Rootsi ametnikele apraadil on olnud teatav mõju ja Rootsi mõju hakkas just Rootsi aja lõpul tugevamini avalduma Karl XI ajal toimunud reduktsiooni tõttu. Ka polnud Rootsil tähtsusetud sissetulekud, mis ta sai Eesti- ja Liivimaalt; neid oli muuseas väga vaja ka selleks, et Rootsi riik sai oma idapiire endisest paremini kaitseda.

Kõigest sellest tohiks järeldada, et O. Liivi uurimus loodetavasti leiab igal pool väarika vastuvõtu, mida ta täiel määral on ära teeninud. Tohiks ka loota, et autor senise andumuse ja tagajärjekusega jätkab uurimistööd Eesti majandusajaloole tähtsate majandusajaloo probleemide lahendamisel Rootsi aja lõpul.

H. Sepp.

Varia.

Professor Julius Mark, kes viimasel ajal on suure innuga tegelenud muu seas ka Eesti majandusajalooliste küsimustega, kasutades selleks oma erialalisi, filoloogilisi teadmisi, kuid ka neid teadmisi, mis ta pidevalt on omandanud teistel aladel (nagu etnograafia, ajalugu jne.) eriti aga tema poolt kogutud andmeid, nii esemetest, nende kasutamisest, levikualast, esemete jne. nimedest, on kirjutanud väärtuslikke lisasid meie põllunduse kultuuri kohta. On vaja ainult mainida tema uurimusi rukkipõlde kohta („Über das Roggendreschen bei den Esten“, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1931). Tema viimastest majandusajaloo käsitlevaist uurimustest tõmbab kahtlemata enesele tähelepanu lühike, kuid õige sisurikas kirjutis „Soome-Ugri rahvaste kaubandusest“ (Fenno-Ugrica V A), mis ületab kõik, mis viimasel ajal selle küsimuse kohta kirjutatud. Selles kirjutises ta peatub neil artiklitel, mis Soome-Ugri aladel kaubaartiklitena välja- ja sisseveos esinesid, kuid ühes sellega ka nende sõnade analüüsil, mis puudutavad vahetuse protsessuaalset külge, kauba hinna mõistet, kauplemist, müümist, maksmist jne.

Eriti väärtuslikud on tema poolt antud *raha*-sõna seletus, samuti ka, mis soome-ugrilaste juures raha mõiste all tunti ja mida tegelikult rahana kasutati ja kuidas see sõna ja mõiste tekkisid. Läänemere soome keeltes *raha*-sõna vanemaks tähenduseks on olnud „karusnahk“ üldiselt, ilma et see oleks liitunud kindlamalt mingi erilise karusnaha liigiga. Sellest hiljemini tähenduse muutumisel on saanud üldine *raha*-nimetus, kuna idapoolsetes soome-ugri keeltes üks eriline karusnaha liik, oravanahk, on saanud hiljemini rahaühiku, vene „kopika“ tähenduse. Et nüüd kõikides idapoolsetes soome-ugri keeltes orava nimi on rahasüsteemide aluseks, siis peab oletama, et see on kajastunud palju vanemast ajast ja et oravanahad siis juba igivanast ajast peale on olnud soome-ugri rahvastel selleks väärtusmõõduks, mille abil on teised asjad teatavasse väärtusvahekorدا asetatud. Oravanahad võimaldasid arvestada nii väikestes kui ka (kimpudes) suuremates summades. Oli küll ka teisi rahasüsteemialuseid, nagu samojeedidel hõberebase-nahk jt. Ka pole huvitusest see, mis autor lõpuks ütleb vahetuskaubanduse ühe erivormi ja nimelt nn. tummkaubanduse kohta.

H. S.

Ülevaade Narva Ajaloo Seltsi tegevusest 1931—1936.

Narva Ajaloo Selts asutati 1931. a. Ta on Narvas järjekorras teiseks enam-vähem samu sihte taotlevaks organisatsiooniks. Esimene tekkis sinise ajalooharrastaja H. J. Hanseni algatusel Narva Muinsusseltsi (Narvasche Alterthums-Gesellschaft) nime all 1864. a. Nimetatud selts teotses võrdlemisi hoogsalt 1868. aastani, mil Hansen Narvast lahkus. Selle aja jooksul peeti suur hulk teaduslikke koosolekuid, mille kohta on trükitis avaldatud tervelt 34 istungite aruannet (Sitzungsberichte) ja 4 vihku nn. kirju (Schriften). Hiljemini näeme tehtavat katsed seltsi varjusurmast ellu äratada, näiteks 1902. a., mil kohalik kooliõpetaja H. Wagner peab kohalikus Suurgildis, mis organisatsiooniga selts oli seoses, ettekande Narva majavaldustest Rootsi ajal. Nimetatud ettekanne jäigi viimseks seltsi eluavalduseks. Seltsi uuestiasutamise katsed ei õnnestunud ka Eesti iseseisvuse ajal, mille tõttu tema varandused läksid üle riigile ning anti viimase poolt Narva linna valdusse.

Narva Ajaloo Selts pidas oma asutamiskoosoleku 17. septembril ning esimese ametliku peakoosoleku 4. XI 1931. Põhikirja järgi on Seltsi sihiks 1) ajaloolise huvi elustamine, silmas pidades eriti Narva linna ja ümbruse ajalugu, ja 2) kaasaaitamine Narva muinsuste säilitamiseks. Nende ülesannete teostamiseks selts korraldab avalikke kõnekoosolekuid, soetab endale teaduslikku raamatukogu, avaldab uurimusi, kogub vanavara, organiseerib kursusi ja juhib linnavalitsuse ja muinsuskaitse organite tähelepanu kohalikkude muinsuste säilitamisele ning turistidele vaatamiseks kättesaadavaks tegemisele. Seltsi juhatuse on 5-liikmeline. Esimesse juhatusse kuulusid: E. Dieckhoff, F. Kabanov, E. Maak (abiesimees), M. Speek (sekretär) ja A. Soom (esimees). Liikmeid oli seltsil 1932. a. 18, praegu 47.

NAS peamine tegevus on olnud suunatud kõnekoosolekute korraldamisele. Tegevusaasta kestel on peetud keskmiselt 3—4 ettekandekoosolekut. Kõnede teemad on peamiselt käsitlenud Narva ajalugu, olles algupärased uurimused linna kesk- ja rootsiaegsest minevikust. 1931—1936 on peetud järgmised ettekanded: 1931 — arhivaar A. Soom: „Narva osa Hansa kaubanduses Venemaaga“; 1932 — E. Dieckhoff: „Tuletõrjeasjandus Narvas XVII, XVIII ja XIX sajandil“, kol. G. Leets: „Vabadussõja algus ja 1918. a. 28. novembri Narva lahing“; 1933 — A. Soom: „Narva

ajalookirjandus' H. J. Hanseni Narva ajaloo ilmumisest kuni käesoleva ajani“, pastor H. K. Erviö: „Narva eesti kogudus Rootsi valitsuse ajal (1581—1655)“, A. Soom: „Ülevaade Ed. Dieckhoffi elukäigust ja tööst“, A. Soom: „Narva kindluste ehitamine Rootsi ajal“, toimetaja A. Süvalep: „Narva välisilme ja elanikkond orduaja lõpul“, 1934 — A. Soom: „Narva jõe veete korraldamise küsimus aa. 1645—1657“, prof. S. Karling: „Mõnningaid jooni Narva ehitusajaloost XVII sajandil“, A. Soom: „Kuninglikkude pürjermeisterite määramine linnades Rootsi ajal“, A. Soom: „Ivangorodi võitlus kreeka-katoliku usutunnistuse vabaduse eest Rootsi ajal“, 1935 — A. Süvalep: „Ivangorodi ehitamine ja kasvamine XV sajandi lõpul ja XVI sajandi alguses ning tema vahekorid Narvaga“, kapten K. Tuvikene: „Vabadussõja pöördpunkt 7. jaanuaril 1919“, Riigi Keskarhiivi direktor O. Liiv: „Virumaa Põhjasõja eel“, 1936 — A. Soom: „Jooni Narva kodaniku eraelust Rootsi aja lõpul“, H. K. Erviö: „Ingerimaa soome õpetajad sõja-põgenikena Narvas Põhjasõja ajal“, D. Paurman: „Teateid ühe eesti suguvõsa põlvnemisest 1662. a. peale“, A. Soom: „Katsed teostada kutsealade spetsialiseerimist Narvas Rootsi ajal“.

Teiseks tähtsamaks NAS ürituseks on ulatuslikuma Narva ajaloo väljaandmine. Teos vastava kava kohaselt tuleb 3-köiteline, kusjuures I köide käsitleks Taani ja orduaega, II k. Vene okupatsiooni ja Rootsi aega ning III k. Vene aega. Narva ajaloo I köide ilmus möödunud aasta detsembris seltsi toimetiste sarjas nr. 1 all. Köite autoriks on toimetaja A. Süvalep. Töö väljaandmisele asuti peaaegu ilma mingisuguste rahaliste ressurssideta, rajades ettevõtte ettetellimistele. Kultuurkapitali väikesel kaasabil on I köite väljaandmine majanduslikult enam-vähem õnnestunud. II köite jaoks selle ettenähtud autori mag. A. Soomi poolt on tehtud eeltöid materjali kogumise ja rea eriuurimuste avaldamise näol.

Muinsuskaitse teostamiseks on NAS jõudumööda kaasa aidanud, juhides kohaliku linnavalitsuse ja muinsuskaitse organite tähelepanu Narva kindluste parandamise ning Vanalinna stiilsete XVII sajandi eramajade endisel kujul säilitamise vajadusele. Seltsi ettepanekul Narva linnavalitsus puhastas ja parandas rea kaitsekasematte rootsiaegse kindluse bastionides „Victoria“, „Honor“, „Gloria“ ja „Fama“, avades need vaatamiseks turistidele. Edasi NAS on tähistanud tsementsammastega Narva 1700. ja 1918. a. lahinguvälju, milleks on saadud toetust linnavalitsuselt. **A. S.**

„Svio-Estonica“. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu 1934, 153 lk.; 1935, 191 lk.; 1936, 208 lk.

A. 1931 asutatud Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts on seadnud enda ülesandeks edendada esmajoones Rootsi olude, Rootsisse ja Eestisse ühiseselt puutuvate küsimuste teaduslikku uurimist, samuti kaasa aidata rootsi keele praktilise oskuse levimisele Eestis. Sellesihilise tegevuse üheks avaldiseks on vaadeldavad aastaraamatud, mis on ilmunud E. M. Dahlberg'i Gustav Adolffi nimelisest (a. 1934) ja E. J. Längman'i kultuurkapitalist (a. 1935 ja 1936) saadud mainimisväärse toetuse abil. Aastaraamatud sisaldavad uurimusi ja ülevaateid ajaloo, õigusajaloo, kunstiajaloo, kirjandusloo, keeleteaduse, rahvaluule, geograafia, etnograafia jm. alalt. Silmas pidades rootsi keele levitamise ülesannet Eestis ja väljaande vahenduslikku osa avaldatakse aastaraamatud rootsi keeles, kusjuures iga artikli lõppu on paigutatud eestikeelne sisukokkuvõte.

Torkab üldiselt silma mitmesuguste ajalooliste küsimuste paiguti rõhuvalt esirinda nihkumine, mis on arusaadav, kui arvestada tõsiasi, et enamik eesti ajaloolasi on asetanud eriti Rootsi ajastu vähem või rohkem enda pideva tähelepanu ja uurimise energia fookusse.

„Svio-Estonica's“ 1934 leiavad käsitlust, peale kaasaegseid Eesti rootslaste haridusküsimusi haarava arutelu P. Wieselgren'i sulest ja Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi põhikirja avaldamist *in extenso* ning ülevaadet Seltsi tegevusest, küsimused ajaloo eri valdkonnist. F. Puksov omas artiklis „Jooni Tartu koolidest Rootsi ajal“ (lk. 20—28) jälgib uudselt arhiivianeese põhjal kiratsenud linna triviaalkooli ja rootsi (riigi) triviaalkooli arenguastmeid. Pikemas uurimuses „Tartu rootsiaegse ülikooli hoone ehituslugu“ (lk. 29—67) annab S. Karling huvitava ning tõhusa ülevaate ülikooli hooneist Tartus ja Pärnus, illustreerides teksti ehitiste plaanidega, fassaadidega, läbilõigete ja piltidega. H. Sepp täiendab enda artiklitesarja Ingeri küsimuste alal kirjutisega „Lisandeid Ingeri ajaloole 17. sajandil“ (lk. 68—87), milles puudutab Ingerit kui võitlejate võimude ja võitluste objekti, Ingeri teid ja kaitseseisundit ning kindlustamist, asustamist ja luteriusustamist. J. V a s a r reastab enda varemini ilmunud tööde põhjal kokkuvõtte „Karl XI talupoegade reformidest“ (lk. 88—94). O. Liiv esitab ülevaates „Rahva meeleolu Eestis Põhja sõja ajal“ (lk. 95—105), mis teemat on seni ilmunud teis puudutatud vaid riivamisi, rahva alatist vaenlikku suhtumist aadlikesse, seejärel näljahädast tingitud jahenevat hoiakut riigivõimu suhtes, talupoegkonnas aset leidnud rahutustepurskeid mõisnikkude vastu ning seoses nende nähtustega Poolale ja Venele osutatud poolehoidu kasvu. N. L o o n e võtab vaatluse alla „Kontributsiooni ja maakaitseküsimused Riia konvendil a. 1700“ (lk. 106—123) ning arendab probleeme talle omases süvendatud ja tihedas käsitluses. E. Blumfeldt artiklis „Rootsi aeg eesti ajalookirjanduses“ (lk. 124—138) annab kriitikaga teostatud valiku ning instruktiivse ülevaate töist, alates artiklitega ajalehis ja lõpetades teostega, mis viljelevad Rootsi aega. Ta jälgib varemini valitsenud pärimusliku „hea Rootsi aja“ käsituse arengut Rootsi aja senisest mõistmisest märgatavalt erineva tõelise olundi valgustamiseni iseseisvusaastail.

„Svio-Estonica's“ 1935 on varutud, võrreldes eelmise väljaande ülekaaluka ajaloolise osaga, rohkem ruumi ka teistele aladele. Rahvaluule valdkonnast on M. J. E i s e n'i kirjutis kuningas Karl XII-st eesti rahvamälestuses ja O. L o o r i t s'al Põhjasõjast eesti rahvatraditsioonis. Keeleteaduse alale kuulub kirjutis E. K o b o l t'ilt ja P. A r i s t e'lt, geograafia alale A. T a m m e k a n n'ult ja E. K a n t'ilt. Greta Wieselgren'ilt esitatud töös „Lars Vigeaus'e kohta käivaid toimikuid“ (lk. 104—143) antakse alul ülevaade eesti kirjandusloos osatähtsust omava, XVII sajandil teotsenud Karuse pastori Vigeaus'e biograafiast. Autor on trükki toimetanud Vigeaus'e rootsikeelse jultuse ja hulk ta isiklikke kirju, adresseeritud peamiselt superintendent J. Ihering'ile jt., ning muid kirjutisi, milledes leidub uudseid iseloomustavaid teateid Karuse kihelkonnast. Järgneb H. S e p a kirjutis XVI sajandi teise poole sõdade mõjust Eesti rahva säilitamisele (mis olulises osas ilmunud varemini „ERK-is“) ja A. P e r a n d i „Talurahva maavaldusõigus Eestimaal rootsi aja lõpul“ (lk. 152—174). Viimane artikkel, rajanedes suurelt osalt arhiivianeesele, maaderevisjoni ja kaartide analüüsile, pakub seniseile uurimusele lisandeid talumaal lasunud kolmesuguste eriõiguste (mõisniku — resp. riigi, küla ja üksiku taluniku) suhtes.

„Svio-Estonica's“ 1936 ilmunud H. S e p a ülevaates „Eesti Suure Põhjasõja ajal ja rootsi idaprobleem“ (lk. 7—19) käsitletakse Rootsi poliitilisi ülesandeid idas ja kaitsekorraldust, mille koosseisu kuulusid ka eestlasist moodustatud väeosad. O. Liiv'i sulest on kokkusurutud ülevaade Eesti majanduslikust olundist Põhjasõja eel ja ajal, J. V a s a r'alt kirjutis talupoegade olukorrast Karl XI valitsemiseni. Nimetatud kolm referaati kanti ette Põhjamaade ajaloolaste 6. kongressil Stokholmis 1935. Artiklis „Ingerimaa linnad ja Stolbova rahu 1617“ (lk. 34—45) käsitleb A. S o o m

rahulepingu järgi võimalikuks tehtud Ingerimaa linnade rahvastiku väljarändu Venesse ja selle vältimiseks astunud samme, millega loovutati sealsetele linnadele suuremaid õigusi kaubanduslikul alal. G. Hellström avaldab biograafilisi andmeid rootsi üliõpilase Andreas Lilonius'e kohta esimeses Tartu ülikoolis ja G. v. Rauch annab pikemas kirjutises „Loodusõigus Tartu rootsi ülikoolis“ (lk. 51—82), mis olulisemas osas põhineb Tartu ja Pärnu ülikoolis toimunud dissertatsioonidel ja väiteharjutustel, kujukaid täiendeid XVII sajandi vaimsele vooludele Rootsi Liivimaal. P. Wieselgren avaldab (lk. 83—132) rohkesti andmeid vanust rootsi luuletisist Tallinnas, mis pärinevad XVII sajandi esipoolelt. A. Tuulse kirjeldab Tallinna lossi Rootsi ajal. Erna Ariste sulest on käsitlus Hiiu-rootsi etnograafilisest omapärasusest, N. Tibergh'ilt ja P. Ariste'lt kirjutisi keeleteaduse alalt, viimaselt rootsi laensõnust eesti keeles.

Eestis on Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts kujunenud ühiste küsimuste arutamise peamiseks keskuseks. Õelda on paljugi, nagu nähtub sirvitud aastaraamatuid. Mõnelt alalt, mis teatavas osas on lähemalt seotud kõnesoleva huvisektoriga, pole seni aastaraamatuid kirjutisi avaldatud (näiteks arheoloogiast jt.). Järgmisis väljaandeis võiks selleski suhtes oodata lisan-deid, et hõlmata ühiste küsimuste kompleksi võimalikult tervikuliselt.

J. O.

„Baltic Countries“, published by the Baltic Institute, Toruń-Gdynia, vol. I: 1—2, 1935, 296 + 20 lk. Vol. II: 1—2, 1936, 328 + 6 lk.

Tänuväärt ülesande teostamisele on asunud 1926. a. asutatud rahvusvahelise iseloomuga uurimiskeskus -- Balti Instituut Gdynias, et muretseda otseselt informatsiooni Läänemere maade kohta anglosaksi rahvastele, eriti just seepärast, et Ameerika Ühendriikides ning Kanadas leidub 15 miljonit Läänemere maadest emigreerunud väljarändajat. Lünka sel alal püüabki täita Instituudi poolt perioodiliselt ilmuv ingliskeelne „Baltic Countries“, kus erilist tähelepanu juhitakse kontakti loomisele ning vaimsele koostööle üksikute Balti riikide vahel. Ajakiri toob ülevaateid nimetatud riikide ajaloost, geograafilisest ning majanduslikust olundist. Nimelt ei arvestata Baltikumi kitsama mõttes, vaid kõiki Läänemere ümbritsemaid maid Põhja- ja Kesk-Euroopas, kaasa arvatud Põhja-Saksamaa rannik, Pommeri ja Ida-Preisimaa. Ajakirja on seni ilmunud 4 köidet ja selle toimetusse kuuluvad kõigi nende maade kui ka Ameerika Ühendriikide ning Inglismaa esindajad. Kaastööd on avaldanud seni 120 teadlast. Iga köide on sisult liigitatud nelja ossa: 1) üldartiklid ajaloo, geograafia ning rahvamajanduse alalt, 2) teaduslikud asutised ning kultuurilised suhted, 3) arvustused, 4) bibliograafiad. Peale selle leiame ajakirjas veel statistilisi lisandeid.

Et selgitada „Baltic Countries“ käsitlusele kuuluvate probleemide mitmekesisust, olgu alul loendatud kirjutised Eesti kohta, välja arvatud ajaloolised. Need on järgmised: H. Reiman'i „Demograafiline ülevaade Eestist“, Slabey Rouček'i kirjutis Ameerika eestlastest, O. Looritsa „Liivlaste rahvaluulest ja mütoloogiast“ ning allakirjutanu Eesti raamatust 400 aasta jooksul. Tunduvalt ülekaalus on aga artiklid majanduse alalt (N. Kaasiku „Balti klausel kaubalepinguis“, J. Jaanussoni „Eesti majanduslik struktuur“ jt.). Bibliograafia osas loendab A. Tooms muukeelseid teatmeteoseid Eesti kohta ning allakirjutanu annab bibliograafilise ülevaate Eesti ajaloo kirjandusest.

Eriti rikkalik on arvustuste osakond, kus ei puudu hinnangud Eestigi ajaloo alalt, peamiselt võõrkeelsete ajalooliste teoste kohta. Siin on ajaloo alalt hindamist leidnud H. Kruusi „Histoire de l'Estonie“, J. Uluotsa „Grundzüge der Agrargeschichte Estlands“, J. Maide „Üle-

vaade Eesti vabadussõjast“, P. Johansen'i „Die Estlandliste des Liber Census Daniae“, J. Meuvret' „Histoire des Bays Baltiques“ (1934), H. Vitols'i „La mer Baltique et les Etats Baltes“ (1935) ja E. Krüger'i „Die Bevölkerungsverschiebung aus den altdeutschen Städten über Lübeck in die Städte des Ostseegebiets“.

Peatudes ajakirjas avaldatud uurimustel ajaloo alalt, märkame huvi koondumist Poola ajaloole ning eriti Läänemere rannikul asunud baltislaavlastele keskajal, mis on seletatav Balti Instituudi asukoha ning ülesannetega. Vilno professor H. Lowmiański' „The Ancient Prussians“ valgustab Balti rahvaste hulka kuuluvate preislaste elu-olu kuni nende alistumiseni Saksa ordule, nende suhteid naabritega — viikingite, poolakate ja venelastega, poliitilist ja sotsiaalset organisatsiooni, milles on palju ühist Vana-Eesti ühiskonnaga. Autori arvates need „Bruzi“ asusid siia alles VII—VIII sajandil, kuna Tacitus'e „Aestii“ olevat olnud soome sugu rahvas, asustades Visla ümbrust enne Balti rahvaid. Soome sugu rahvaste jäänuseid olevat leidunud seal veel hiljemini, keda Wulfstan nimetavat „Est'ideks“. Preislaster kujunes lähem kultuuriline kontakt Poolaga, kusjuures üle võeti Poola ees- ning kohanimed, arvestades ka esimesi kristianiseerimise katseid viimaste poolt 997. a.

Nende lähemaid naabreid — lääne-slaavlasti — antiikaja ning varase keskaja vendisid, kes IX saj. oma alla võtsid Läänemere ranniku Taanimaast Vislani — vaatleb Poznani dotsent J. Widajewicz'i „The Western Slaves on the Baltic“. Peatutakse üksikasjalisemalt obotriidide, veletite ning Rügeni saare elanikkude ranalaste heitlustel XIII sajandini.

Samale maa-alale, kuid hilisemasse sajandeisse, viib meid Poznani dotsendi L. Kozcy' artikkel „The Baltic Policy of the Teutonic Order“. Murdes lääne-slaavlaste vastupanu, töötas Saksa ordu käsikäs Hansa liiduga 1350—1410, ning kuigi ta jäi neutraalseks, aitas ta oma tagajärjeka diplomaatiaga tugevasti kaasa viimasele Läänes tekkinud raskuste puhul merekaubanduse alal Taaniga, Inglismaaga ja Flandriaga. Teiseks kujunesid ordu suhted Hansaga 1410—1466, kuna sel ajal tekib eriline opositsioon Preisi linnade poolt, keda vaesunud ordu püüdis igapidi koormata maksudega.

Poola ajaloo alalt on Krakowi professori Wl. Konopczyński' „Poland and Sweden“, keda on vastastikusse suhtlemisse viinud tuhande aasta jooksul nii koostöö kaubanduse alal kui ka võitlused Baltikumi pärast XVI sajandi teisest poolest alates, mis kurnasid mõlemad riike sakslaste ning venelaste kasuks. Neist suhetest antaksegi kokkuvõtlik ülevaade, võrreldes siinjuures Poola ning Rootsi sotsiaalset struktuuri ja poliitilist organisatsiooni sajandite jooksul. Ühte kitsamat perioodi Poola-Rootsi suhetest toob esile Krakowi dotsent K. Piwarski artiklis „The Baltic Policy of King John Sobieski“. Kuningas teeb viimaseid katseid Poolale kaasarääkimise võimaldamiseks Balti küsimuses ning koostöö loomiseks Skandinaavia riikidega, eriti Rootsiga tugevate naabrite Brandenburgi ning Vene vastu peale seda kui Poola vabanes vaenlasest idas — Türgimaast. Need katsed ebaõnnestusid, mis olenes Poola aadli eriseisukohtadest, ning ka rootslastest endist. Eriajastust on Helsingi dotsendi E. Anthoni' artikkel „Finland in the Conflict between Sigismund, King of Sweden and Poland and Carl, Duke of Södermanland“. Kuninga ning hertsogi vahelises tülis hoidus Soome esimese poole asehaldur Kl. E. Flemming'i mõjul, kellel oli poolehoid sõdurite keskel. Seda ei kõigutanud ka Flemming'i surm, kuigi Soome aadlikud olid üksmeeles Rootsi omaga. Hertsog oli sunnitud Soomet allutama relvade abil. Järgnevad rasked karistused, mis aga autori arvates ei mõjutanud aadli positsiooni, kuna surmamõistetuid ning maapagulasi, kes ei tulnudki

tagasi, oli vähe kõrgeadli hulgas. Eelõeldu tõttu polevat õigustatud Grotenfeldt'i arvamused aadli vaesumisest.

Inglise arhiiviainese, peamiselt Stokholmi saadiku H. Manvers Pierre-pont'i erakirjavahetuse alusel õigustab W. F. Reddaway artikkel „Canning and the Baltic 1807“ mainitud inglise välisministri käsul ettevõetud Kopenhaageni pommitamist ning selgitab katseid võita Gustav IV liitu Inglismaaga Napoleoni vastu. Professor E. Heckscher'i „Economic Aspects of the European Policy of Gustavus Adolphus“ toonitab, et Rootsi riigi majanduslikud üritused XVII sajandi esimesel poolel olid ainult vahendeiks välispoliitikale.

Eesti ajalugu otseselt käsitleb Pariisi professor H. de Montfort kahes artiklis. „Influence of the French Revolutionary Ideas in Contemporary Livonia, Estonia and Courland“ kirjeldab eesti ja läti talupoegkonna õiglusest olukorda orduajast kuni valgustusajastuni, ning ajastu poliitiliste ning sotsiaalsete ideede levimist Balti kõrgemas kihis, selgitades J. G. Eiseni, H. J. Jannau, G. Merkeli vaateid ning teoseid, kui ka W. von Sieversi tähtsust pärisorjuse kaotamisel. Teisal käsitleb ta prantsuse-ingliskeelse väljaande järgi Aubry de la Motraye (1674—1743) reisu-kirjeldisi 1732. a., kes peatus muuseas ka Liivi- ja Eestimaal.

Juba esitatust nähtub, et „Baltic Countries“ tohib paeluda meie ajaloolaste tähelepanu suurel määral nii oma sisuga kui ka kaastöö mõttes.

Fr. P.

Toimetuselt.

Juhtitud püüdest mitmekesisitada „Ajaloolise Ajakirja“ sisu, tutvustada ilmunud kirjutisi ka välismaa uurijatele, kiirendada üldist toimetuse töö käiku, suurendada ajakirja levikut jne., suurendas Akadeemiline Ajaloo-Selts toimetuse koosseisu selle ümbervalimise puhul käesoleva aasta veebruaris, tõmmates juurde uute uurimisalade esindajaid ja valides toimetuse sekretäri.

Käesolevas numbris on uudsusena artiklid varustatud prantsuskeelsete resümeeedega ja süvendatud ajakirja arvustuslikku osa (eriti kodumaa ajalugu käsitlevate tööde suhtes). Tulevikus kavatseb toimetus arendamissuunda jätkata ja majanduslikkude võimaluste paranedes suurendada ajakirja numbrite mahtu või arvu kõigi sisu eriosade eriartiklite arvu suurendamise teel.

Teoseid kodumaa ajaloo ja etnograafia alalt

Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi kataloog. I.	Kr. 3.25
” ” ” ” ” ” II.	” 4.75
Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik.	” 4.—
LAACKMANN, H. — Das Bürgerbuch von Pernau. I.	” 3.—
LIIV, O. — Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Über- blick, Getreideproduktion und Getreidehandel	” 7.50
LOORITS, O. — Volkslieder der Liven	” 10.—
MANNINEN, I. — Die Sachkultur Estlands. I. Sammeln von Eiern. Jagd. Fischerei. Krebsfang	” 18.—
II. Ackerbau. Haustieryucht. Bienenzucht. Gebäude	” 18.—
MOORA, H. — Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I. Die Funde + Tafeln	” 15.—
SPEER, H. — Das Bauernschulwesen im Gouvernement Est- land vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung	” 9.—
VASAR, J. — Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der liv- ländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684.	” 7.—
Vana Tallinn. I köide. II vihk. (Sisu: A. Süvalep, Ordumeis- ter Herman von Brüggenev külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir Raekojaplatsil. — H. Peets, Karl Ferdinand v. Kügelgen ja tema Tallinna-ainelised maalingud. — A. Süva- lep, Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist ja tema vane- maist. — R. Kenkmaa, A. „von“ Puškin'i teoste tellimisest Eestis, eriti Tallinnas 1837. a.)	” 1.50
Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1934	” 7.50

*Ülalloendatud raamatud on saadaval igas paremas raamatukaupluses.
Ka võib neid tellida otse kirjastuselt*

0./Ü. J. G. KRÜGER

Tartu, Rüütli 11

LOOMING

15. aastakäik.

„Looming“, meie juhtiv ja kõrgeväärtuslik kirjanduse- ja kultuuriajakiri, avaldab:

algupäraseid novelle, luuletusi jne. meie vanemait ja nooremait autoreilt; artikleid eesti ja välismaa kirjandusest, kultuuriküsimustest, filosoofiast jne., monograafiaid üksikute kirjanikkude kohta; vestlusi kirjanikkudega ja vaimutegelastega; tõlkeid maailmakirjanduse parimaist luuleteostest, esseedest jne.; aastaülevaateid kirjandusest; ankeete põnevamate kultuuriküsimuste kohta; ringvaateid teatrite, kodu- ja välismaa kirjanduselu üle jne.

1937. a. esimesel poolel avaldab ta muu seas ühe põhjalikuma ülevaate O. Lutsu elust ja loominguist, rea kirjutisi Puškinist, Leedu kirjandusest, ülevaateid 1936. a. romaanidest, novellidest, luuletoodetest, memuaaridest jne.

„Loomingu“ väljaandjaks on Eesti Kirjanikkude Liit; vastutavaks ja tegevaks toimetajaks on J. Semper; ajakirja toimkonda kuuluvad: Ed. Hubel, J. Semper, G. Suits ja J. Sütiste.

„Looming“ maksab 1937. a.: aastatellijaille — 9 krooni, poolaasta tellijaille — 5 krooni; üksiknumber 1 kr. 10 senti; välismaile aastas — 11 krooni.

„Loomingut“ ilmub aastas 10 numbrit, iga nr. kuni 128 lk.

Astuge lähemasse postiasutusse ja makske posti jooksvale arvele nr. 22-43 „Loomingu“ tellimishind 5 kr. (poole aasta eest) või 9 kr. (terve aasta eest) või pöörduge suuremasse raamatukauplusesse ja makske tellimisraha sinna, või pöörduge otse talituse poole Tartu, Aia tän. 19, kella 9—3.

Toimetaja kõnetunnid sealsamas igal argipäeval kl. 11—12 (välja arvatud laupäevad). Avaldamata jäänud käsikirjad hoitakse toimetuses alal 3 kuud; kui aga vastaval määral on marke juurde lisatud, saadetakse nad autorile tagasi.